

1182B

ОЛЕНА ВАСИЛЕВА



КОЛИ  
ОРБИТИ  
СХРЕЩУЮТЬСЯ

[diasporiana.org.ua](http://diasporiana.org.ua)

Copyright © 1967 by Olena Vasyleva

All rights reserved, including the right to reproduce this book or portions thereof in any form without the permission in writing except in the case of brief quotations embodied in critical articles and reviews.

**CRISS — CROSSED ORBITS**  
NOVEL

First Edition

Foreword by  
BOHDAN KRAWCIW

Illuminations by  
S. K. PASTUKHIV



UKRAINIAN WRITERS' ASSOCIATION IN EXILE  
"SLOVO"

Library of Congress Catalog Card Number: 67 - 31086

Printed in the United States of America



**ОЛЕНА ВАСИЛЕВА**

**КОЛИ ОРБИТИ СХРЕЩУЮТЬСЯ**



**ОБ'ЄДНАННЯ УКРАЇНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ  
„СЛОВО”**

**НЬЮ-ІОРК**

**1967**

Передмова  
БОГДАНА КРАВЦЕВА

Заставки-кінцівки  
С. КІНДЗЕРЯВОГО-ПАСТУХОВА



*Студентські роки мають свій чар і залишаються в пам'яті на все життя, але ця аматорська світлина мені дорога ще й тому, що її зробив мій батько.*



## П Е Р Е Д М О В А

Після виданої п'ять років тому, 1962-го року, повісті „Море житейськеє“, що була добре прийнята й читачами й критикою, нинішня збірка „Коли орбіти схрещуються“ є другою книжкою письменниці Олени Василевої. Крім повісті тієї назви, в збірці вміщена ще низка етюдів і спогадів, міцно пов'язаних з повістю мовою, стилем і творчим підсонням.

Приємно відзначити відрадний факт, що авторка продовжує творити, виводити в люди героїв своїх розповідей, знайомити з їхньою долею українську читацьку громаду на еміграції. Їх переживання близькі не тільки авторці, що виходила в життя, як її героїня Олесь, в холодні й тривожні роки революції. Близькі вони, особливо, всім тим, що були співучасниками трагічних подій того часу, і що пішли, як і коханий Олеси, — Юрій, — на вигнання, в еміграцію. Книжка Олени Василевої — це розповідь не тільки про молоде й окрилене кохання Олеси і Юрія, але й про молодість української, так трагічно знівеченої, революції. Полонятиме їх — сучасних читачів — і стриманий, дискретний тон письменницької розповіді, і культура й мистецтво мови.

Споріднені своїми мотивами й настроями з повістю „Коли орбіти схрещуються“ також і етюди Олени Василевої, хоч і відображені в них теж і переживання еміграційного часу.

Завершує збірку цикл милих, привабливо інтимних нарисів-портретів дорогих серцю авторки осіб — матері,

батька, бабуні й чоловіка. В цих — уже виразно автобіографічних — спогадах багато того чару, що і в повісті „Коли орбіти схрещуються”.

Вітаючи Олену Василеву з новою книжкою, треба бажати їй нових творчих успіхів на орбітах нашої сучасності.

**БОГДАН КРАВЦІВ**



*...ЛИШ СИЛА ТАЄМНИЧОЇ ЛЮБОВИ  
ТЕБЕ НЕСЕ ДО ВІЧНИХ СТРАТОСФЕР*

Юрій Клен



***КОЛИ ОРБИТИ СХРЕЩУЮТЬСЯ***  
**ПОВІСЬ**



Великі, пухнаті, сніжні пластівці кружляли в повітрі.

— Стрибають, як мої думки, — подумала вона.

Намагалась зосередитись, розбуркані почуття зібрати, розумом перевірити оте все, що так хвилювало її. Чому власне вона їде? І що від того може змінитись?

„На новому місці — нове життя...”

— Чому нове? Чому він вірить у це? Чи не буде ота сама внутрішня невпинна боротьба, настороженість, і такі непереконливі, довгі розмови з метою переконати. Знову — багато слів. А де ж розуміння? Навіщо було їхати? Щоб мати чисту совість? Перед ким власне? Хіба це не їхня приватна справа?

Стало якось ніяково.

— А для чого це? Про людське око?..

А лапаті пластівці все кружляли. Все настирливіше бились у вікна вагонів. Вітер набирив сили, стогнав, шаленів. У-у-у відбивалось луною у сніжному просторі. І раптом — поночі. Годинник показує день, а хуртовина — владно своє. Переганяє снігові замети з місця на місце, а потім збере до купи, шпурне вгору, і регоче.

Вітер зустрічний. Змагання. Хто переможе: хуртовина чи паротяг. Паротяг сіпає, колеса сковзають. Поштовхи й знову зупинки. І ось поїзд спивається. Лунає сигнал біди.

— Засипало, немає навіть шляху... сама доля дає знак... І треба ж було їхати...

У-у-у стогнав у степу вітер. Стояли на місці. Паротяг і не намагався зрушити вагони, що їх заносило снігом. У вагонах було холодно. Тривала мовчанка.

Це була тиша якоїсь безнадійности, безсилля перед стихією.

Сиділа у куточку, біля вікна, і може від того ще більше відчувала, як злісно вдаряв із розгону вітер у стіну вагона. Вікно було занесене снігом, і якимсь дивним сіруватим просвітом залишалась угорі невеличка смужка. Хуртовина рвала, кружляла, дико свистіла, завивала.

Холод почав пробирати тіло... Снували сумні думки. Такою безглуздою видавалась уся ця лютнева мандрівка. Чи тільки мандрівка? А може й життя було безглузде...

Згадала інший лютий... 1917 року, коли царат був повалений, і раптом з'явилося стільки надій. Пригадала, як у перші ж дні прибігла до них їхня приятелька, французенка, що давала їй уроки французької мови, радісна, схвильована, екзальтована, вхопила її в обійми, і почала танцювати.

— Так, танцювали ми... — згадала з іронією. Пригадала як влітку того ж року захворіла... почався процес у правій легені. І стривожені батьки продали піяніно, дали їй гроші, що їх мало б вистачити майже на півроку перебування на морському березі. Головне, говорив лікар, морське повітря, добре харчування. Треба було поїхати туди, де життя недороге, куди ще не докотилася хвиля руїни. Друзі порадили Північний Кавказ, місцевість, де все дешево, — мальовничу Геленджицьку бухту. Навіть дали адресу родини, де б вона могла жити й харчуватись за помірну ціну. І вона вирушила туди в липні.

І, як контраст до шаленої сніговиці, до оскаженілого завивання вітру, виникла в уяві заллята сонцем затока, сине море, сине небо. Сяйво й безкрая синя далечинь... Затока в обіймах, з одного боку, піщаної

коси, а з другого, — масивного мису з накопиченим камінням.

Коса була улюбленим місцем її блукань, — сонця доскоchu, даль без краю, є де тривожитися вітрам, пустельно, а коса все звужується, звужується, і гострий кінець її маячить, як бажана мета. Завжди хотілось досягти того далекого тонесенького краєчка, що огортав праворуч затоку. І те, що здавалось близьким, було недосяжним, обманливим, все тікало від неї. Та їй подобалось простувати піщаною розлогою косою, де не було ніякої зелені, крім низьких колючих чагарників.

Мусила багато блукати, щоб вгамувати свою тривогу. В сімнадцять років уже мала досить турбот... Здоров'я було під знаком запитання, чи зарубцюється легеня? Замість того, щоб брати участь у загальному житті України, коли вибухнула завзята гарячкова боротьба за національне визволення, за національну мову, культуру, за національні державні форми устрою, вона опинилась поза своєю країною. Вся її істота протестувала проти цього, хоч розум і доводив, що корисною своїй батьківщині вона зможе бути лише тоді, коли буде здоровою. Тоді спрямує вона свою енергію, сили, знання, стремління до творчості на відбудову держави. Та терпець уривався... Свідомість, що вона мусить бути тепер осторонь, завдавала їй великого болю. Відчувала відірваність і від своєї родини. Гроші вона мала. Їх могло вистачити їй на півроку, якщо ціни не піднімуться. Півроку? — Та це ціле життя тепер... Була так захоплена, таку жагу до теperішньої змістовної роботи мала... І раптом весною, коли закінчила гімназію, виявилось, що у неї небезпечна хвороба. . .

Вона йшла, йшла, а думки линули ген-ген... Все згадувала з якою глибиною та розмахом відбувались національні процеси в Україні... Була певна, що на

цій піщаній дорозі вона нікого не зустріне, бо люди здебільшого воліли ту частину берега, що була в центрі міста. Там були лави, дерева, завжди можна було знайти товариство. А тут можна бути самій з своїми думками. Блукала до втоми, що завжди дарувала їй бажане забуття, — міцний сон.

Так минав час... і там же розполохом захопила її Жовтнева революція, коли більшовики захопили владу. Треба було за всяку ціну добитись додому, звідки вона виїхала чотири місяці тому. Долинали страхотливі чутки, їхати було небезпечно...

В Геленджіку була Чеська місія, і дівчина випадково познайомилась з молодим чеським лікарем. Перед від'їздом звернулась до нього, прохаючи дати, „на всяк випадок“, отрути. Молодий лікар вагався, а потім дав їй ампулу героїну, де була смертельна доза. Дивлячись пильно у вічі, сказав:

— Нехай буде з вами, це може додати мужності. Та це лише на той випадок, коли не буде вже рятунку. Обіцяйте мені бути обережною, вжити можна лише тоді, коли розум ствердить. Не почувтя мусить керувати, а висновок тверезого розуму. Обіцяйте мені, як тільки приїдете, написати мені кілька слів, як доїхали. Це мене заспокоїть.

Отруту зашило біля комірця. Маленька ампулка була зовсім непомітною, схованою за швом. Чеські лікарі допомогли їй всісти через вікно у вагон, що його ті, що бажали виїхати, штурмували. А потім дні й ночі в дорозі. То їхали, то стояли на запасній колії, і невідомо було чи поїдуть далі, і чи є комусь діло до цього поїзда. Вривались усе нові люди, було важко пробитись через вагон, натовп був наелектризований. Одні були галасливі, брутальні, лаялись... Інші — притихлі, мовчазні, пригнічені — тримались так, щоб не впадати у вічі збудженій юрбі. Якесь необережне



слово могло занепасти людину. Розправа була швидко, коротка, а то просто викидали мандрівника з вагона, позбавляючи його змоги навіть захопити щось із речей чи харчів. Дуже виразно помічалась ворожа настороженість двох протилежних таборів: один — войовничий, другий — пригнічений.

\*  
\*\*

Коли, опалена сонцем, змужніла, похмурого листопадового дня, з радісним хвилюванням пригортала батьків, відчувала вдячність, — вони ж дали їй можливість набратись сил, — а родинне оточення зворушувало, немов несподівано знайдений скарб. Маленька сестричка вигукувала:

— Наша Олеся приїхала . . .

— Наталочко, рідненька, — цілувались вони.

В пам'яті впливали різні періоди того життя . . . Проголошення Української Народної Республіки, збройна боротьба з ворогами за молоду Державу. Коли ж, після героїчної боротьби, українська армія мусила відступити восени 1920 року, болоче вразила поразка, та все ж таки, десь у глибині душі, жила прихована надія, що все це буде переможено, і влада більшовиків, — явище тимчасове.

Панував червоний терор. Розправлялись без суду, в найжорстокіший спосіб. Вдавались на хитрощі, щоб виловити людей. Винищували колишніх військових, суддів, урядовців царських установ, пильно розшукували тих, що брали участь у розбудові Української Держави. Виводили з приміщень, і часто-густо розстрілювали тут же на вулиці. Був голод, сипний тиф косив людей. Не було палива й харчів. Загони червоних матросів, сп'янілих у своїх садистичних вчинках, вривались у приміщення, шукаючи військовиків.

Селяни відмовлялись приймати гроші. Щоб дістати якісь харчі, люди виносили на базар свої речі. Був великий попит на одяг і взуття, і за них завжди можна було виміняти зерна, борошна або пшаточок сала.

Та здебільшого треба було йти на міну до села. Добре пам'ятає, як одного разу поїхала туди. На станції вийшло стільки людей, що не довелося навіть питати куди йти. Натовп посунув навпростець пиццаним шляхом, вкритим чагарниками.

Другого ранку мусив бути базар, треба було десь переночувати, щоб його дочекатись. Йшла вуличкою села, не наважуючись постукати до якоїсь хати. Дійшла до майдану, де була школа, сіла на лаві, щоб відпочити, роздумуючи де б перебути ніч. На щастя, вийшла учителька та запросила до себе переночувати. Вона була самотня, вдова, привітна, людина з великим серцем. Так зав'язались дружні, теплі взаємини. І коли треба було йти на село вимінювати, Олеся вже не хвилювалась, були спокійні й батьки, бо знали, що вона повечеряє й переночує в затишку, і почуватиме себе там добре, як у своїй хаті. Та щодаї з міною було важче . . .

Від учительки довідалась, що на полі працюють дівчата, і там можна дістати працю, — полоти буряки. На цій роботі були також і місцеві учительки.

Була гнучка, ружлива, любила спорт, з дитинства її привчили до фізичних вправ, і це стало звичкою в житті. Та все ж таки, іти у літню спеку вряд з дівчатами, що змалку звикли до фізичної праці, вимагало великої напрути. Відставати, — порушити весь порядок та викликати насмішкуваті зауваження. Так почались її заробітки. В українській сорочці, рясно вишиваній червоно-чорним полтавським взірцем, у спідниці притягнутій в стані червоним плетеним паском,

ішла вона разом з дівчатами, згинаючись так, що голова була нижче колін.

Кінчалась одна праця, починалась інша. Все ви-магало витривалости, а часом треба було й підіймати тягарі, — лантухи з картоплею. Спати прибігала до школи. Учителька завжди дожидала її, давала на вечерю молока, пригощала смачним пшеничним хлібом, випеченим на капустяних листях. Так минав тиждень, а в неділю, після базарювання, приїздила додому, і привозила з собою, як скарб, запашну паляницю з висівками, пригортаючи її до себе.

Пололи буряки, моркву, сапали картоплю, пізніше вибирали її, а в жовтні знову працювали на буряках. Земля була вкрита памороззю, і, коли, невиспана й півсонна, вибігала босоніж на працю, холод крижаної землі доходив аж до серця, і вона швидко перебирала ногами, бігла, щоб хоч трохи зогрітись.

Хоч усім своїм попереднім життям не була підготована до таких обставин, витримала й спеку й холод. Отак минали молоді літа, боротьба за кусник хліба поглинала весь час . . .



Коли була в гімназії, одночасно брала уроки малювання у відомої малярки; дуже рано почала ходити з малярами на етюди. Вміла схопити перспективу, малюнки були насичені повітрям. Мала сміливу манеру. Мистці казали, що малярство — її майбутнє. Захоплювалась малюванням, одночасно писала вірші, пізніше вперто студіювала техніку й теорію віршування.

І вияснилось, що все це було життям викреслено. Не було вільної хвилини . . . Здобути хліба, вгамувати голод, знову вишукувати засобів дістати його.

А зміст життя? А мистецтво? Де черпати силу?

І раптом, пролунала відповідь на це, трагічна. Пострілом з револьвера увірвав своє життя маляр-мистець Павло Рожанківський. Не сила була йому знести таке животіння . . . Його молодший брат, сестра та інші мистці, всі хто знали його, були вражені смертю талановитої людини у розквіті своїх творчих сил.

Переживала його смерть і Олеся. Все ввижалась їй його висока струнка постать, цікаве обличчя. Вона часом зустрічалась з ним, коли бувала в товаристві мистців, та трималась якось осторонь, може тому, що він був значно старший за неї, і вона якось не наважувалась так же просто підходити до нього, як це було у неї звичкою щодо молодших мистців. А може їй було ніяково не тому, що між ними була різниця, вісімнадцять років, а він якось вабив її, подобався їй. Навіть сріблясті скроні імпонували їй, мов свідчили про досвід і мудрість.

Мимоволі пригадала, як пізньої осені, збираючись до міста, приколола до свого жакету різнокольоровий лист дикого винограду, що обвивав вікно її кімнати. В центрі міста зустріла колишнього вчителя гімназії, що викладав природознавство, коли вона була в четвертій класі. Він теж бував у товаристві мистців; вони цінили одне одного, в'язали їх літературні інтереси, між ними була дружба, гарні товариські взаємини.

Глянув на неї, на листя, що його малиновий колір переходив у фіялковий, сказав:

— Так можна йти лише до мистця. Може ви йдете до Павла Рожанківського?

А після смерти маляра колись сказав їй:

Може, коли б ви в цей час були біля нього, він знайшов би сили пережити оце лихоліття.

Було болюче почути вголос глибоко заховану власну думку.



Весною тисяча дев'ятсот двадцять першого року влаштувалась на роботу. Скрізь відкривались школи Лікнепу (ліквідації неписьменности). В цей час платня не мала ніякого значення, це була фікція. Та серед шкіл, що їй запропонували, обрала школу в професійному союзі шкіри, бо їй було потрібне взуття. На початку революції вона ходила до шевця, навчилась шити шкіряні заготовки, а потім і забивати у підопшву дерев'яні гвіздки. Таким чином, пошила матері, батькові й сестрі шкіряне взуття, яке вони й досі мали. Та в неї наростав протест проти того, що мусила весь час витрачати на те, що з кращим успіхом могли зробити інші, а вона вже забула, коли перегортала книжку.

Заробила пару чобіт. А по закінченні курсу, в нагороду за гарні успіхи, які зробила її група, їй видали набір гарної шкіри брунатного кольору на чобітки. Це було великою несподіванкою, як на ті часи. Півроку щоденної праці дали матеріал на дві пари чобіт...

Восени тисяча дев'ятсот двадцять першого року почала викладати в трудовій школі ім. Котляревського, де зосередилась українська спільнота міста. Там працювала учителька, що її чоловік був „по тім боці”, викладали й ті, що брали активну участь у відбудові Української Держави. Здавалось, ніби почало заспокоюватись, навчання відбувалось нормально. Були до певної міри обережні, про політичні події говорили тихенько, коли не було третього свідка, хоч часом і виривався якийсь натяк у товаристві, та це не траплялось часто. То були вершки українського національно-свідомого товариства, які не могли виявляти тепер назовні свого почуття. Та було зрозуміло, — націоналізм кипів, прихований всередині.

Цього ж року зустріла Миколу. Захотілось обом особистого щастя... П'ять років боротьби за кусник хліба, за оберемок дров, за можливість зберегти за собою свою кімнату, не бути зненацька виселеним через те, що приміщення вподобалось комусь з тих, хто мав владу, — викликали мимоволі реакцію.

Тисяча дев'яцот двадцять другого року були вже натяки на те, що економічне життя ніби починає налагоджуватись... були вже базари, де можна було купувати харчі, ніби були передумови до кращих обставин життя...

А вона бачила його таким, яким хотіла мати. Надзвичайно цікава зовнішність, гарна будова тіла — допомогли їй уяві доповнити й збагатити його внутрішній світ.

Та, коли минуло кілька місяців, і їхнє життя назовні ніби усталилось, у Олесі почало наростати якесь внутрішнє невдоволення, невпокій. Місяці палкого захоплення заступили дні сумнівів, вагань. Їй все частіше здавалось, що вона поквапилась, і зав'язала собі світ за ним. Вона ж мріяла вступити до вищої школи, переїхати до університетського міста, а тепер вийшло так, що його з колишнього губерніяльного міста перевели на працю в глухе провінційальне місто, і це було приводом до першої сутички. А він не міг зрозуміти, чому вона так хвилюється в зв'язку з цим призначенням, і дорікає йому, що він не міг відбитись від цієї поїздки.

— Якби ти мене по справжньому любила, ти поїхала б зо мною, незалежно від того, куди я їду, — кинув він їй. — А ти хочеш тимчасом зачекати, поміркувати, залишитись на самоті. Що ти задумала? Що з тобою.

І ще пригадала, як він її умовляв, а потім додав:

— Коли я тебе зустрів, я так закохався, і мріяв

лише про спільне наше життя... Я знав, що ти вибаглива, і, щоб прихилити тебе до себе, я став навшпиньки, хотів тобі подобатись... Та стояти навшпинячках усе життя неможливо. Коли ж я став таким, як є, ти мене не схотіла прийняти...

Цей спогад якось розм'якшив її. Це — щиро, думала вона. І за щирість вона відповість тим же. Могла б написати йому листа, та краще сказати все у вічі, це важче, та чесніше... Вона розв'яже руки собі й йому. Вже стільки місяців вони живуть нарізно... Про те, що вона їде, йому ні слова не написала, хоч кілька місяців тому він вислав їй гроші на подорож. До останньої хвилини не знала чи поїде... Щось раптом штовхнуло їхати якраз тепер, коли віють сніжниці, а морози беруть усе дужче.

Мерехтіли в її уяві уривки спогадів з минулого, та це все якось розпливалось, перемішувалось, і вона вже не в стані була боротися з дрімотою. Втома взяла верх над думками, заснула.

Часом вітер так бужкав у вагон, що вона від переляку прокидалась, і спросоння не могла зрозуміти, що трапилось...

Цілу добу лютувала безжальна хуртовина, лише, коли на світ займалося, вщухла. Вранці було видно, як з усіх сторін пробивались селяни з лопатами на плечах. Ноги стрягли у снігових наметах, і часом люди поринали так глибоко, що видирались лише розкинувши сніг навколо себе.

Блимнула надія... та треба було жити терпінням... Згодом покликали всіх чоловіків, що їхали, на допомогу селянам. Лютий давався у знаки.

Розкидали сніг, прочищали шлях...

— Ні, — думала Олеся, — є шляхи, що їх ніхто не прочистить... Є такі накопичення, де ніяке втручання не допоможе.

Ще одна доба минула . . . і вирушили.

Щобільше наблизилися до місця призначення, то ясніше показувалось майбутнє. Виникло одне бажання: якнайскорше вирватись звідти . . . куди вона ще не приїхала.

Перебувати більш, як три доби в поїзді, бути в небезпеці, мерзнути, знову все переживати . . . Невже потрібно було перейти через усе це, щоб зрозуміти безглуздя цієї подорожі? Краще було б листа написати, поставити перед доконаним фактом . . . А тепер зустріч — неминуча. І невідомо, чи буде змога швидко вернутись через оці снігопади.

Коли вона виїздила з дому, батько дав їй адресу свого друга-інженера, що працював на заводі в тому місті, куди вона їхала, і порадив їй завітати до цієї родини. На саму згадку про родину Шумилів, їй стало тепліше, немов знайшла серед чужини рідний закуток.

\*  
\*\*

З маленькою валізкою вийшла Олеся з вокзалу. В місті теж були намети, часом розчищені, а де-не-де протоптані. Вже не сніжило, вітер затих, часом крізь хмари пробивалось сонце, та швидко знову ховалось.

Ні трамвая, ані автобуса в цьому місті не було. Ішла досить швидко, як завжди, прямою дорогою, аж під кінець звернула ліворуч, і відразу знайшла потрібне їй число. Це був одноповерховий будиночок з невеличкими вікнами, невисокий, типовий для маленького повітового міста. Постукала. Була десята година ранку, і якимсь полегшенням була для неї свідомість, що не застане чоловіка вдома, матиме час зібрати свої думки та відпочити насамоті.

Коли хлопчисько відчинив їй двері, вона ввійшла в передпокій, а звідти до невеличкої кімнати, яка



правила за їдальню. Праворуч і ліворуч були двері, які вели до кімнат, що своїми вікнами виходили на вулицю, а треті, проти передпокою, були розкриті, там виднілась кухня. Хлопець указав їй кімнату чоловіка, і додав:

— Я сам вдома, бо застудився. Петро у школі, мама пішла на базар, а дядько — на роботі . . .

Вибілена, чистенька кімната була прибраною, все було на своєму місці, видно, що була тут дбайлива рука. Не було звичайної грубки, а біля стіни, що межувала з їдальнею, височилась піч, що мала служити подвійній меті, — випікати хліб та ogrівати кімнати. Вгорі, над опуклим виступом пічки, була досить велика квадратова відтулина, що з'єднувала обидві кімнати, немов мініатюрний тонель.

Відразу помітила це, і подумала:

— Розмова матиме свідка . . .

Пішла у кухню, вимила руки, освіжила обличчя, зогріла воду для чаю, випила горячого, і по тілу розлилося тепло, стало якось м'яко, захотілось спати.

Коли вона ввійшла до кімнати, і побачила на невеличкій шафі кілька книжок, їй захотілось переглянути їх. Якщо знайде, що читати, скоріше заспокоїться, і засне. Почувала себе хоч і втомленою, та надто збудженою, щоб заснути.

Згорнула руками книжки, притулила до себе, щоб утримати, та, коли йшла до канапи, одна груба книжка випорснула з рук, впала на підлогу, розкрилась, і звідти випав якийсь лист. Притримала лівою рукою решту книжок, нахилилась, щоб узяти ту, що лежала долі, підняла й папірець, і, коли глянула на нього, всі книжки посипались на підлогу. Стояла, як скам'яніла, серед кімнати, тримаючи у руках складений папір.

— Хто це помер? — вирвалось у неї.

Сіла на стілець, розгорнула лист. З юнацтва виро-

билась у неї звичка не цікавитись чужими листами, і не читати їх. Це був у неї вплив батька, його етика. Коли хтось з дітей діставав листа, батько завжди наполягав, що лише адресат, незалежно від віку, може відкрити його. Мати думала інакше, часом говорила:

— Для щастя своєї дитини, я мушу прочитати листа, може їй не треба його давати.

Речення, яке впало їй у вічі, „... мене вже не буде в живих”, розвіяло вагання, і вона розгорнула папір, щоб усе прочитати.

„Коли ти будеш читати цього листа, мій любий Миколо, мене вже не буде в живих. Все передбачено, і ніщо не поверне мене до життя. Я давно втратила інтерес до нього, коли доля закинула мене в цей глухий кут. Хіба я жила? Це було животіння... Коли на цьому сірому обрії, з'явився ти — стрункий і гарний з блакитними очима — мені здалось, що зійшло сонечко й для мене. Я була щаслива з тобою, і ніколи не розпитувала про твої родинні взаємини. Ти теж мені нічого не розповідав, ніби ми хотіли зберегти красу нашого почуття... та я знаю, — ти любиш Олесю, я відчуваю це... І я не хочу дожити до того часу, коли ти підеш од мене... Я відходжу перша. Надія.”

Довго мовчки сиділа Олеся, немов застигла.

Прошепотіла:

— Спізнилась я... треба було мені йому давно вже написати... може життя її було б врятоване...

Жаль до цієї жінки все більше огортав її, власні турботи якось відійшли осторонь:

— Трапилось непоправне...

Встала, зібрала книжки, поклала їх знову на шафку. Коли назовні оволоділа собою, вийшла на вулицю. Йшла навмання, пожадливі вбираючи холодне повітря. Свіжість заспокоювала запалені з дороги, припухлі від сліз, очі. Їй довелося довго блукати, аж поки не

вгамувала свого хвилювання.

Перехожі з цікавістю розглядали молоду, гарну жінку. У вікнах ворухнулися біленькі фіранки, звідти дивились їй услід. Для мешканців це була нова, загадкова постать. Невідомо, хто приїхав, звідки й до кого. На всі ці питання треба було здобути відповідь, аж нетерпеливилось...

Коли заспокоїлась, мимоволі постали власні турботи. Думала про тактику... Навіщо ворухнути біль, краще удати, що вона нічого не знає... себто про про смерть Надії, якої вона ніколи не знала, а болоче переживала її загибель.

Добре, що господині не було вдома, і вона довідалась про це насамоті, мала сили перебороти, і опанувала себе. Коли вернулась, лягла на канапу, замружила очі, намагаючись заснути, та незабаром почувся кроки, залунав жіночий голос, хлопчик почав щось розповідати. І до кімнати ввійшла, не постукавши, хазяйка.

Це була присадкувата, повнява жінка років за тридцять, темноволоса, з чорними пронизливими очима. З якоюсь надзвичайною зацікавленістю, що межувала з безцеремонністю, розглядала вона гостю, і Олеся інстинктивно відчула якусь неприязнь з її боку. На запитання хазяйки відповідала стримано, коротко. Як гостя, вона не відчула не тільки крикту тепла, навіть звичайної чемности. Дивувалась, не могла зрозуміти.

Залишившись на самоті, вже ні про що не думала. Втома перемогла, і вона міцно заснула. Прокинулась лише пізно ввечері. Коли прийшов з роботи чоловік, вона чула, як у їдальні приглушено розмовляли чоловік і хазяйка.

Відчувала, що чоловік був заскочений її приїздом. Він ніяковів перед нею, в його уривчастих, коротких

реченнях була якась розгубленість. Не можна було розмовляти з ним так, як хотілось. Перехопила його погляд, скерований на відтулину, і урвала розмову. Не могла й вона робити інших свідками своїх переживань і інтимних розмов.

Отже, вечір минув за вечерею, з розмовами на загальні теми. Вона нічого не сказала з того, що хотіла. Та все одно, крапка була поставлена. Розділ життя закінчений.

\*  
\*\*

Другого ранку довго удавала, що спить, аж поки чоловік не пішов на роботу. Треба ж було якось позбавитись тієї ніяковости, що запанувала між ними . . .

Виникло бажання яко мога швидше виїхати звідси, і вона пішла на станцію, щоб довідатись про розпис поїздів, а потім вирішила відвідати родину інженера Шумила, приятеля батька. Вона прийшла до них на ту годину, коли закінчувалася праця. Зустріли її там, як рідну.

— Доня мого товариша по технологічному інституту, от несподівана радість! — вигукнув інженер.

Сіли разом обідати. Раз-у-раз запитання, безліч спогадів. Оточена увагою, зігріта щирим виявом почуття, Олеся ожила, немов була серед близької рідні, яку довго не бачила. Неминуче прийшло питання, як вона опинилась у цьому місті, що збирається робити, які має пляни.

І по обіді, Олеся обережно розповіла про себе, свій шлюб, і додала, що приїхала, щоб по-товариському, як це належить людям, які прожили разом деякий час, розв'язати проблему взаємин.

— А як ви мали на оці розв'язати її? — запитав по-батьківському інженер.

— Мирно розійтись... і з спокійною совістю кожному піти своєю дорогою...

— Ну, і що-ж, — вів далі інженер.

— За кілька годин перебування тут, я мимоволі довідалась про одну трагічну подію, а сама потрапила в якесь середовище, де я нічого не можу зрозуміти...

— Чи ви говорили з чоловіком, як того хотіли?

— Ні, ми не були наодинці.

— Ви це зрозуміли?

— Що саме?

У Олесі вирвалось:

— Поможіть мені!

— Вам відомо про самогубство?

— Так, випадково довідалась.

Після того ваш чоловік переїхав до іншого приміщення, до тієї вдови, що ви її бачили. І вона прибрала його до рук. Владна, егоїстична особа...

— Якби ви знали, як мені не хочеться вертатись туди сьогодні...

— Ночуйте у нас... спокійно виспитесь, а завтра на свіжу голову продумайте свій плян. Після тієї подорожі, яку ви мали, вам потрібно добре відпочити. Хіба можна вирушати в такому стані у путь? Напишіть завтра своїм, погостуйте у нас, а тоді поїдете...

Олеся з радістю погодилась. Така гостинність підбадьорила її, надала енергії.

Другого ранку, коли вона була ще в ліжку, дружина інженера сказала їй, що її хоче бачити хазяйка того будинку, де вона спинилась, і Олеся вийшла з своєї кімнати.

— Микола Олександрович дуже стурбований, що ви вчора не прийшли ввечері додому. Він просить вас вернутись...

— Мені тут дуже добре, нехай він не турбується...

— Він дуже хвилювався, коли сьогодні пішов на працю.

— Заспокойте його... я мушу відпочити перед своїм від'їздом, а тут мені добре, спокійно. Чому він так турбувався? Він же міг догадуватись, де я могла бути. Мені хотілось би мати тут свої речі... Звідси ближче до вокзалу.

Другого ранку знову з'явилась хазяйка, принесла валізочку, і переказала, що Микола Олександрович дуже просив її, щоб вона дозволила йому піти з нею на вокзал.

— Добре, — промовила Олеся, і тут же додала:

— Я їду післязавтра.

Навмисно обрала неділю, щоб дати йому цю змогу. Думала:

— Не треба додавати йому гіркоти наостанку... Заплутався мимоволі... В цьому частково й моя провина...

\*

\*\*

Коли їхала додому, все було гаразд. Не було ніяких затримок. Поїзд ішов майже за розписом, і Олеся вбачала в цьому гарну ознаку. Там, де вона була серед чужих, мусила триматись, а як тільки опинилась поза тим містом, де їй довелося стільки пережити, відчула себе змученою, втомленою, втратила рівновагу. Такою вона прихала додому, де знову мусила все затаїти в собі, щоб не турбувати батьків. Розповідати про свої переживання іншим не мала звички, біль носила в собі. Назовні вона тримала себе добре, та в ній накопичилось стільки переживань і протиріч, що все це виходу шукало.

Їхала, щоб по-дружньому поговорити з ним, висловити свої думки, і розійтись так, щоб не залишилось

на майбутнє болючого почуття гіркоти. Та все склалось так нісенітно, що й слова не можна було сказати, життя здавалось безглуздим жартом... Те, що хотіла висловити, залишилося всередині, палило, мучило.

Було одне бажання, — розвіяти невпокій, прагла забуття.

Невдовзі по приїзді зустріла вона знайомого агронома, що знала його, коли він був ще студентом. Запитав її про життя, про настрої.

— Хочеться забути про все, прагну рухів, швидкої небезпечної їзди... вражень, нових вражень, що заступили б минуле, спогади про нього...

— Наша установа має у своїх стайнях породистих рисаків, їм набридає спокій, вони прагнуть руху... Якщо мій кучер запрягає коня, той нетерпеливиться, і, коли йому потім дають волю, він летить стрілою. Тепер чудова сніжна путь, а у полі такий простір... Увечері, по роботі, я заїду за вами, і ми покатаємось.

— Добре, погодилась Олеся, люблю швидкий рух, вітер, сніговий...

Подумала:

— Може біль свій по вітру розвію...

Другого вечора, у призначений час, за Олесею приїхали. Коли вона вийшла, кучер з цікавістю подивився на неї:

— Гарну ж панночку будемо катати...

Агроном усадив її у сані, сам сів ліворуч од неї, застибнув запону, і міцно обняв її стан правою рукою. Кучер вдарив віжками, і кінь понісся. Летіли містом, потім пустельними околицями виїхали у засніжені поля.

Була це дійсність? Як у казці? Не могла Олеся збагнути.

— Будемо кататись, поки є такий гарний, чистий сніг. Добре? Завтра заїду за вами... Не відкладайте,—

поквапливо сказав він, — бо невдовзі потепліє, сніг розтане, і казка зникне...

— Так, — немов у півсні, відповіла Олеся.

Було кілька таких вечорів, — білих, сніжних, п'яних від шаленого руху, вітру, часом засніжених, часом зоряних, завжди холодних. Та чи було їм холодно? Крізь одяг відчувала вона, як гріє його рука. Тримав він міцно за стан, щоб не випала вона із саночок. Йому було гаряче... А сніг на обличчях танув...

А може то наснилось, намріялось...

Завтра ще буде холодно, вітряно, сніжно... і може це останній вечір... З весняними проміннями все розтане... залишиться лише спогад про білосніжну симфонію...

А в школі — новини. Виявилось, що в другому півріччі кількість годин з мови й літератури скорочено. Перевагу мала та вчителька, що викладала вже кілька років. Це було несподівано для Олесі, і треба було знову розв'язувати матеріальну проблему. Тим більше, що й батько опинився без роботи.

Отже, треба було щось придумати, діяти. В цьому місті, де вони жили, було тепер усе менше можливостей. Зареєструвалась офіційно на біржі праці як вчителька. Того вимагав закон, а в душі вона побоювалась, щоб її не примусили виїхати учителювати. Трохи згодом, цілком випадково, почала добре заробляти, та це треба було робити крадькома. Від своєї бабусі, ще в дореволюційні часи, з звичайної цікавості, навчилась шити, а потім часом захоплювалась тим, що шила собі, коли кравчиня не могла виконати у короткий термін замовлення. Мала фантазію, і почуття лінії.

Випадок допоміг їй. Знайома попросила пошити їй вбрання за певну плату. Олесина робота так вповодбалась усім, що відтоді вона вже мала досить замовлень. Потрібна була лише обережність, щоб не дові-



далися сторонні про те, що вона шиє. Бо тоді її могли б примусити шити на фабриці за безцінь. Коли чувся дзвінок, то, перед тим, як відкрити двері, Олеся поквалливо накривала машину скатертинкою, а шитво кидала під ліжко. Після тривоги знову починалась праця... Таким чином вона мала гроші, і не була зв'язана годинами в своїй роботі. Тепер, коли її праця давала їй солідну матеріальну базу, вона могла подумати й про те, як організувати свій відпочинок.

Це був період НЕП-у (нової економічної політики), коли була змога в невеличкому масштабі, в певних рямцях, виявити свою ініціативу, і люди заврушили. Розпочалась приватна торгівля, відкрито ресторани й кав'ярні, можна було купити солодощів, а на базарі було всього досхочу. На головній вулиці найбільше відчувалось пожвавлення. Виникла надія, що економічне життя країни налагоджується, а примари голоду — далеке минуле. Така думка поліпшувала загальний настрій.

Олеся почала мріяти про те, щоб знову, після такої великої перерви, влаштувати у себе літературні вечірки, а також і музичні у знайомих, що жили поблизу, і мали рояль. Треба було налагодити зв'язки. Багатьох уже не було, загинули під час терору. Хуртовина політичних переслідувань порозкидала інших. Від декого були вістки з-за кордону, за іншими й слід загув.

\*  
\*\*

Однієї неділі Олеся вирішила піти до Іванченків. Перш за все треба було поговорити з Євгеном Івановичем, її колишнім учителем гімназії, що завжди відвідував літературні вечірки, і був одним з найцікавіших їх учасників. Вона вважала його своїм дорадником у літературних справах. Він жив далеко, потрібно

було перейти майже все місто. Сніжило, та це не спиняло Олесю, навпаки, їй це було приємно. Вона прямувала своїм звичайним швидким кроком, підставляючи своє обличчя вітрові.

Коли прийшла, досить довго струшувала сніг, і не встигла подзвонити, як Євген Іванович відкрив двері. Колись вона обіцяла відвідати їх, та це було так давно, що її поява була несподіванкою. Євген Іванович допоміг зняти шубку, провів її у свою кімнату. Олеся скинула оком, і спинилась, як зачарована. Ліворуч, вздовж довгої стіни стояли високі полиці з книжками, і вона вмить підійшла до них, почала їх розглядати, витягаючи то одну, то іншу книжку. Вголос виявляла радість, коли зустрічала своїх улюблених поетів і письменників.

— Сядьте, відпочиньте після такої довгої прогулянки, а на книжки подивитесь пізніше. І не тільки подивитесь, а й почитаете мені вголос...

Просто, між двох вікон, стояв великий письмовий стіл, а праворуч — затишна канапа. Трохи далі, на стіні — згадки про мандрівки, серед них шматок грубої, з якогось корабля, линви.

— У валлій кімнаті пахне морем, — промовила Олеся, — морем, смолою...

— Мої мандрівки тепер лише у згадках, та пам'ятки й досі мають пахощі...

— О, ця стіна тепла від грубки... отож линва й пахне так, ніби її нещодавно витягли з морської глибини, — промовила Олеся, торкаючись вибіленої стіни.

— Так, коли кімната огрівається, линва починає пахнути, і тоді напливають спогади про мої далекі морські мандрівки...

— Я чула також і про інші ваші мандрівки. Чи це правда, що ви могли поїхати на два-три дні до Петер-

бургу щоб послухати симфонію, або поїхати на день до Москви, щоб побувати в Художньому театрі?

Так, це правда. Мене завжди захоплювало життя великого міста, де так багато можливостей... Та моє життя склалося так, що того року, коли я скінчив університет, помер мій батько. Моя мати не хотіла виїхати з того міста, де його поховали. У неї нікого, крім мене, не було, і я не міг її залишити. Я почав викладати в тутешній гімназії. Довгі літні вакації давали мені змогу мандрувати, а протягом Різдвяних Свят відвідував театри й концерти в Петербурзі, Москві, Києві, Харкові.

Олеся сіла на каналі, і вони почали радитись, кого можна було б запросити до участі у літературних вечірках. Трохи згодом увійшла мати Євгена Івановича, і Олеся вперше познайомилася з нею. Мати була недовго, вона незабаром пішла на свою половину, не бажаючи заважати їхній розмові. Згодом вона покликала сина, і він вніс на таці дві чашки чаю та випечені вдома хлібчики.

Пили гарячий чай за дружньою бесідою, а потім Олеся читала вголос вірші й прозу. Читала вона з своєрідною їй інтонацією. Почуття виявляла стримано, часом притишено, від чого драматичні уривки лише зигравали.

Коли прощались, Олеся просила його завітати до неї. Телефонів ні у кого не було, отже треба було тримати живий зв'язок.

Наступного тижня ввечері, Олеся зайшла до знайомої родини, що жила поблизу неї. Чоловік — співак, жінка акомпаніатор; у них був рояль, там можна було збиратись, слухати музику, співи. Туди часто забігали молоді артисти. І тепер вона зустріла у них молодого композитора Владислава. Його всі чомусь називали лише на ім'я. Цьому сприяла також його постійна ус-

мішка, що надавала якогось дитячого виразу його обличчю.

Олеся завжди вносила в товариство пожвавлення, її вітали. Зраділи їй тут, і попередили, що через два тижні, у неділю, у них збирається товариство, і вони дуже просять її прийти.

Згодом прийшов лист від Євгена Йвановича. Він просив дозволу колись привести з собою Сергіївського, людину високої ерудиції, мовознавця й літературознавця, та трохи дивну. Може то правда, що він якийсь сухий, мабуть довга самотність сприяла цьому. Людей йому давно заступили книги. Він — дивак, та один з тих, що сприяють культурі...

— Чому в нашому місті так, як людина високої ерудиції, то неодмінно — дивак, — подумала Олеся.

\*  
\*\*

Одного дня в товаристві Олеся зустріла доньку інженера, що працював з її батьком. Вона знала, що Марія одружилась, та ще не зустрічала її з чоловіком. Привіталась з нею.

— Георгій Александрович, мій чоловік, — сказала Марія.

А він запитливо глянув на дружину, і, коли вона хитнула головою, поцілував Олесі руку.

Невимушено, з якоюсь світською легкістю, почав розмовляти з нею, немов давно був знайомий. Розмовляючи з ним, Олесі доводилось дивитись вгору, — такий він був великий на зріст.

— Чому я ніде й досі не зустрічав вас, — жінку, що має стільки магнетизму, — запитав він.

Олеся всміхнулась:

— Я виїздила, а перед тим здебільшого була вдома. Лише нещодавно почала бувати в товаристві.

— Я дивуюсь, що моя дружина нічого не говорила мені про вас, не запізнала мене з вами . . . Батьки працюють разом, це ж близьке коло.

Олеся мимоволі глянула у бік Марії, але та захопилась розмовою з іншими.

Бесіда тривала далі з якоюсь дивною легкістю, немов зустрілись давні друзі. Гострий на язик, дотепний, він мав в особі Олесі цікавого співбесідника, і почалось те, що вона називала „інтелектуальне кокетування”.

— Маю цікавого партнера, — сказав він.

— Вони не підходять одне до одного, — промайнуло у неї.

Знала Марію, як дуже практичну особу, інтереси якої не сягали високо. Олеся, що була привітна, легко сходилась з людьми, якщо мала якісь спільні інтереси, не могла зійтись з нею. Був між ними якийсь холодок . . .

— А тут, раптом, така легкість, якась спорідненість.

Цього вечора Олеся довго лежала в ліжку з розплющеними очима . . . Зустріч схвилювала її . . . Раніш вона чула, що Марія одружилась з людиною, яку ніхто не знав, і яка випадково опинилась у цьому місті. Він говорив з ледве помітним, швидше польським акцентом. Кидались у вічі його світскість, вміння тримати себе в товаристві.

— Звідки він?

Коли весною у Олесі була перша літературна вечірка, вона не запросила Марію з чоловіком. Марія взагалі якось дивно себе тримала, до того ж мала любов до пліток, а Олеся цього не зносила. Марія зовсім не пасувала до їхнього товариства, де люди почували себе просто, любили пошуткувати, а дотепи так і літали рикошетами. Вони умовлялись говорити, під час зустрічі, замість „добридень”, — „що ви прочитали?”

Олесі якось пощастило, і вона мала, в умовах со-  
ветського „уплотнення”, окрему кімнату. І якраз ту  
саму, яку батько мав на оці для неї, коли складав  
плян будинку. Для Олесі — його улюбленки — він  
мав на увазі також окрему квартиру на чотири кімна-  
ти з балконом, що межувала з його великою квар-  
тирою. Це — на той випадок, коли б вона одружилась,  
і залишилась жити в цьому місті. Та дійсність розвіяла  
його мрії.

Олесі пощастило затримати свою кімнату лише  
тому, що мала інше прізвище, ніж батьки, і енергійно  
доводила під час конфліктів у Житловому відділі, що  
не може ж вона жити разом з родиною господаря.

Це була досить велика кімната з венеційським  
вікном, вхід до якої був з передпокою. Широке вікно  
виходило на фасад, а глибоко внизу була прорізана  
вулиця. Це був останній будинок на горі, звідки далеко  
виднілося мальовниче передмістя.

Кімната — устаткована зі смаком, нічого дрібного  
й зайвого, то були речі ще придбані до революції. Тап-  
чан, вкритий текінським килимом та шість стільців  
давали змогу примістити гостей. Олеся готувала чай  
на невеличкому столі, накритому скатертинкою, а по-  
тім розносила своїм гостям. Вона була дуже гостинна,  
і завжди придумувала якусь несподіванку для това-  
риства.

Під час вечіроч читали вірші й прозу, а часом ди-  
скутували. Збирались лише люди добре відомі, бо це  
було єдиною передумовою, щоб почувати себе віль-  
но. Ці інтимні літературні вечірочки були для учасників  
справжніми святами.

На одну з таких вечіроч Євген Іванович привів  
Сергієвського, що майже весь вечір просидів мовчки,  
та видно було, що йому було приємно серед молоді.  
Правда, дехто використав його присутність, черпаючи,

як з живої енциклопедії, різні літературні довідки. Навіть дещо записували з його слів.

Зустрівши його, Олеся подумала:

— Вигляд у нього „замаринований”, та м'якість, з якою вона ставилась до людей, що здавались їй чомусь знедоленими, викликала в неї бажання притягти його до товариства, і дати йому відчуття, що він не є цілком самотній.

\*  
\*\*

Дні минали швидко. Вранці їй вдень була зайнята шиттям, приміряла підготовану роботу. Завжди поспішала, щоб увечері мати хоч трохи часу для себе, виходила поблукати, часом сиділа на ганку, коло свого вікна, де пишно розквітав кущ бузка. Інші бузкові кущі, що обрамляли будинок з вулиці, загинули. Будинок був тепер заселений чужими людьми, що їх надіслав Житловий відділ зо своїми ордерами. Вони не дбали за те, щоб зберегти рослини, що їх посадив домовласник. Кущі були поламані, часом цілком знищені.

Одинак-бузок та гіллясте дерево оливи з сріблястим листям прикрашали Олесине вікно, заплетене з боків диким виноградом.

Одноповерховий будинок на дві квартири — збудований двадцятирічною працею інженера — відібрали на початку совєтської влади, як буржуазне надбання. Дім перейшов до Житлового відділу комунального господарства, що мав піклуватись націоналізованим майном. Ніякого ремонту за цей час не робили, і чужі люди, що жили тепер у ньому, не берегли його. На деякого психологічно підсвідомо впливав епітет „буржуазний”, отже ставлення не до свого майна було негативне . . .

Спостерігати як руйнується майно, що в нього були вкладені заощадження мало не всього життя, бачити як вимріяна будова, здійснена за власним пляном, служить кому завгодно, лише не господареві, було болюче. Господар був обмежений двома невеликими кімнатами, де жив з дружиною та донькою чотирнадцяти років. Їдальня ніби теж належала йому, але тепер вона стала перехідною кімнатою, через яку одні пожильці простували до кухні, а інші до передпокою. Їдальня, де раніш уся родина збиралась увечері, тепер нагадувала якийсь перехідний двір. Затішок, інтимність, все зникло. Раділи, що хоч Олеся зуміла вибороти собі свою кімнату. Та як довго це могло тривати, було невідомо...

Батько знову працював у тій самій установі, що й раніш, та тепер вона мала іншу назву. Наталочка вчилась. Ходила до школи. Товаришки говорили їй:

— Ти така гарненька, шкода, що немає змоги краще вбиратись...

Мати мала досить клопоту з господарством, ходила на базар, готувала обід, мусила зводити кінці з кінцями.

Так минали дні, розмінені на повсякденні дрібні турботи. Згодом прийшла новина. Батька офіційно повідомили, що його будинок „трудовий”, і, в зв'язку з тим, він вертається йому у власність. Це визначало, що треба тепер йому дбати за ремонт та сплачувати податки. А решта залишалась так, як воно було досі, а саме, — всі ті пожильці, що жили в ньому, мали жити й надалі.

Ця новина знову несла турботи, — де взяти гроші на податки й на ремонт. Пожильці платили мізерну плату, визначену Житловим відділом, з розрахунку за один квадратний метр. Будинок вертали власни-



кові, бо Житловий відділ не мав змоги тримати його в порядку.

\*  
\*\*

Одного разу під вечір, на початку червня, Олеся пішла до міста, на головну вулицю. Спека загнала її до кав'ярні. Несподівано зустрілась там з чоловіком Марії, що сидів за столиком. Він запросив її сісти, пригощав, і намагався затримати якнайдовше. Видко було, що він зрадив, і йому не хотілось відпускати її. Розмова точилась легко, просто, ніби вони були знайомі давно. Від нього вона дізналась, що він насамоті, бо дружина відпочиває в Криму. Заняття в школі, де вона викладала, закінчились, і вона виїхала. Він теж вільний тепер, бо також учителює, викладає малювання, але вирішив нікуди не виїздити:

— Околиці навкруги такі гарні, є де мандрувати човном...

Коли вона зібралась іти, він пішов з нею, провів її аж додому, і на прощання запитав, де вона буває. Відчула, що він не хотів втратити можливості зустрічатись з нею. І щось углибині радісно відгукнулось на те.

Раптом сказала:

— Приходьте наступної неділі, зберуться друзі на літературну вечірку. Буде Євген Іванович. Ви ж знайомі з ним?

— Так, знайомий. Він — цікава людина, високої культури. За фахом природник, а, коли розмовляєш з ним, таке враження, ніби він літератор, поет...

— Він пише вірші, і дуже обізнаний з літературою.

— А чи ми не могли б зустрінутись ще до неділі? Сьогодні ж лише вівторок... А в неділю буде чимале товариство, може не пощастить і поговорити...

В запитанні — хвилюючі, нетерплячі нотки.

— Що ви робите в четвер? Дуже зайняті? Могли б ви прийти до кав'ярні о сьомій вечора?

Хвилювання передавалось Олесі. Так, вона хотіла його бачити, вона прийде.

Нахилився до неї, глянув пильно у вічі, поцілував руку, пішов.

В середу Олеся була дуже зайнята, весь день шила, та їй чомусь здавалось, що цей день тягнувся довго... А в четвер прокинулась з усмішкою на вустах... Протягом дня не раз дивилась на годинник, немов побоюючись спізнитись. О шостій годині сховала роботу, почала вбиратись, досить довго, з якоюсь увагою, укладала непокірливе волосся, не забула приколотися до вбрання квітку.

Побачивши Олесю в кав'ярні, сказав:

— А я так побоювався, що ви не прийдете...

Вертаючись, він запропонував піти поблукати в міському саду, що був дуже близько від Олесиного будинку.

— Не хочеться йти до приміщення у такий вечір, промовив він, шкода розлучатись...

Блукаючи, Олеся думала:

— Як це трапилось? Познайомилась з чоловіком, що належить іншій, а зустрічаючись з ним, як з другом, якого знаю давно. Так легко обмінюватись думками, один починає, інший підхоплює... А до чого це може привести? Та навіщо загадувати. Так добре разом...

Він раптом звернувся до неї:

— Ви не зо мною. Де ваші думки?

— Ні, мої думки кружляють навколо нас...

— Як це гарно звучить „нас”, і він торкнувся її руки вище за лікоть.

Олеся зніяковіла, як це вирвалось, не розуміла.

І знову запитання:

— Що ви робите в суботу?

Зрозуміла, що ввійшла в його життя, і якесь хвилююче, радісне почуття охопило її.

— Не маю плянів...

• — Хочете піти на симфонічний концерт?

— З насолодою, люблю симфонічну музику.

— Я чекатиму на вас за чверть години до початку концерту біля театру.

— Згода.

Коли умовились, зрадів. Певність, що побачить її протягом двох днів, заспокоїла його, викликала гарний настрій.

Олеся захоплювалась музикою, а тепер передчувала ще й радість слухати музику з людиною, що так несподівано ввійшла в її життя.

Мала звичку перед сном завжди читати, а цього вечора книга, хоч і була розкрита, а думки були далеко. Згадувала, як до революції лунала у них дома музика, переважно Шопен, бо він був улюбленим композитором матері. Коли була в гімназії, ходила з батьком на симфонічні концерти, і це було початком її зацікавлення клясичною музикою. Пізніше, позначився також вплив Євгена Івановича, знавця музики.

Після багатьох років перерви, в їхньому місті знову почався сезон симфонічної музики. Заля завжди була вщерть повна. Олеся була на відкритті сезону, і бачила, як люди не могли стримати сліз від хвилювання, коли, після стольких років перерви, в залі театру знову залунала симфонія.

В суботу, коли йшла до театру, була в радісному настрої. Подбала за те, щоб гарно вбратись. Хоч вона й шила потайки, і, крім знайомих, ніхто про це не знав, все ж тримала себе як людина, що на собі мала довести вміння вбиратись, оригінально й зі смаком.

Одягла темносиній щойно пошитий костюм. Вузенька спідниця, як запаска, утворювала на стрункій, високій постаті гарні лінії, а борти коротенького жакету були вироблені, як у кравця. І ніхто не міг би сказати, що це було перероблено з того, що вона вже носила раніш.

За кілька хвилин до початку, капельдинер провів їх на їхні місця. Коли вона йшла, поруч нього, у проході між стільцями, у цьому невеликому місті, де люди здебільшого знали одне одного, зрозуміла з якою повагою він ставився до неї. Не ховався з нею по кутках, а вів гордо серед товариства, що прийшло на музикальне свято. Їм довелося сидіти в першому ряді, бо вже не було інших квитків. Він вибачився перед нею, що це деякий мінус так близько сидіти від оркестри.

Бути разом на концерті було для них радістю. Музика, півтемрява, якась інтимність, — все хвилювало, сповнювало передчуттям духовної близькості, великої насолоди.

Євген Іванович, що сидів у п'ятому ряді, помітив їх, коли вони проходили повз нього.

В часі антракту він підійшов до них, і Олеся знову пригадала, що в неділю ввечері сподівається бачити його у себе.

Зворушені музикою, ішли додому майже мовчки. На прощання він сказав:

— Завтра побачимось у товаристві, а коли ж наодинці? Можна прийти у вівторок?

Олеся мовчала.

— Хочу бачити без усяких розмов на загальні теми, віч-на-віч.

— Добре, у вівторок увечері.

А коли залишилась пізніше сама в своїй кімнаті, її поняли сумніви. Яким правом вона з ним? Він же одружений. Через якийсь місяць дружина його вер-

неться, а тоді вона мусить залишитись насамоті. Чи не краще обірвати тепер? Вона твердо знає, що не захоче зустрічатися з ним, коли його дружина приїде, ні з ким вона не схоче, і не зможе ділити його... все одно вона мусить тоді ввірвати свої взаємини з ним... Чи не краще зробити це тепер, поки ще не так болуче. 4.

— Не так болуче?

— Чому вона так думає... все одно буде болуче.

\*  
\*\*

Другого дня Олесі було досить клопоту, треба було підготуватись до вечірки. Напекла пиріжків до чаю. Розставила так стільці, щоб було більше місця в кімнаті, підготувала посуд.

Зібралось чимале товариство. Євген Іванович прийшов разом із Сергієвським, були сусіди, привели Владислава, пізніше всіх прийшов Юрій Олександрович з пакунком солодоців. Він з цікавістю оглянув кімнату, дивився на розвішені в ній малюнки, портрети, на книги, звернув увагу на текінський килим, яким був покритий тапчан, на розкидані на ньому подушки, на невеликий письмовий стіл, де лежали стоси книг. Це була та частина кімнати, що правила ніби за вітальню, і куди вели двері з передпокою. На другій половині — стіл для пиття, ліжко, шифоньєрка, а зовсім углибині пічка, викладена з цегли, що її поставили, за браком палива, замість звичайної з кахлів, біля невеличких дверей, що вели до коридору.

Венеційське вікно було завішено гарними фіранками ручної роботи, і це надавало особливо затишного вигляду всій кімнаті.

Тут жила Олеся, і на всьому відбивався її смак,

позначався настрій, панував якийсь інтимний затишок, де кожна дрібничка промовляла.

— Чий це малюнок, — запитав Юрій, указавши на полотно, де був став, облямований куцями й деревами, а в далечині — ліс.

— Мій, — відповіла Олеся. — Та це було давно, коли я ще була в шостій клясі гімназії, і брала приватні уроки малювання. Це — мій екзаменаційний малюнок з натури.

— Та у вас — талант! Малюєте тепер?

— Ні, давно вже не маю.

— Чому ж зариваєте свій талант? Як насичено все тут повітрям... а яка перспектива. Чому не малюєте?

— Є певні причини...

— А це поле пшениці, теж ваша робота?

— Так.

— Це теж ваш малюнок, — оця хата з мальвами, що вищі за солом'яний дашок. Пізнаю ваш пензель. Ви мусите працювати й далі.

— Ми колись ще поговоримо на цю тему, а сьогодні у нас інша тематика, — засміялася Олеся.

— Добре, я вам нагадаю.

Вечір був цікавий. Євген Іванович прочитав, як він оголосив, уривок з прози. І тут же почались гарячі дебати, Сергієвський та Олеся запевняли, що це — поема в прозі, а не проза. Потім Олеся читала свої нові вірші, а решта учасників мусила розповісти якийсь короткий й цікавий епізод з свого життя. Сергієвський виступав з літературними зауваженнями. Владислав не давав спокою Олесі, все просив дати йому вірші, хотів написати музику для них. Олеся не відмовляла йому, та казала, що мусить ще попрацювати над удосконаленням своїх творів.

Юрій Олександрович своїми дотепними зауважен-

нями, вмінням пошуткувати вносив у товариство по-  
жвавлення. І в перший же вечір став своєю людиною,  
бажаним гостем.

Це була остання, заключна вечірка в цьому сезоні.  
Умовились, що час від часу будуть збиратись разом  
на прогулянки, і не обов'язково їхати кудись далеко.  
Приємно навіть поблукати у міському саду, можна  
спуститись униз, — туди, де височать могутні, століт-  
ні дуби.

Другого ранку, Олеся взялась за роботу; останні  
дні — несподівано заповнені особистими зустрічами  
й переживаннями — відволікли її увагу від заробітків.  
Мусила тепер надолуживати. Мала підготувати вбран-  
ня до примірки, розпочати інше. Сьогодні, певно, пра-  
цюватиме до півночі. Замовці не хочуть чекати, і вона  
квапиться, — їй потрібні гроші. Вона заробляла тепер  
шитвом у кілька разів більше, ніж тоді, коли виклада-  
ла в школі, і звикла вільніше витрачати зароблені  
гроші. Також пильно працювала й другого дня, а ве-  
чері, коли наближалась година зустрічі, почала дуже  
нервуватись. Не знала, як реагуватимуть на зустріч  
батьки. Вони не зв'язували її, не втручались в її жит-  
тя, вона могла приймати у себе своїх знайомих, та  
їй чомусь здавалось, що тут виникне якесь усклад-  
нення, і це передчуття псувало їй настрої.

Коли Юрій прийшов, і, як завжди, поцілував руку,  
зав'язалась розмова. Спочатку вона ніби забула про  
свою тривогу, і всі „можна” й „не можна”, і ніби була  
спокійна, а пізніше її нервовий стан давався в знаки,  
і він трохи згодом сказав їй:

— Я напросився в гості, а, мабуть, цього не треба  
було робити. Я побоююся тепер, що через мене ви ма-  
тимете неприємність. Певно, батьки зроблять завтра  
зауваження. Мені дуже прикро, що я спричинююся до  
того. Будь ласка, вибачте мені. Після того, як я вперше

зустрів вас у кав'ярні, мене поймав страх, що я можу втратити вас, і ви загубитесь у незнайомому мені натовпі. Те, що ми тоді зустрілись у кав'ярні, не є випадковість. В цьому я вбачаю нашу долю. Чи не так, Олесю? Ти така близька мені, що я вже не можу називати тебе офіційно на „ви”. Що ж ти мовчиш? А що ти відчула, коли зустрілась зо мною?

— Ніби я давно тебе знала, і ти був такий близький, близький, рідний...

Він не дав їй закінчити, його губи торкнулись її вуст. Та раптом відчув, як сльоза покотилась у неї по обличчю.

— Що з тобою, — запитав схвильовано, заглядаючи їй у вічі.

Олеся мовчала. Знала, що цим поцілунком в'яже себе з ним, вступає на покручену вузьку, серед скель, стежку.

Її блакитні очі, набрали темного відтінку, стали сині.

— Я з тобою, Олесю... завжди. Пам'ятай, я завжди біля тебе...

Мені, мабуть, треба вже йти додому, буде краще, як я піду раніш. Завтра я довідаюсь від тебе, як твої поставились до нашої зустрічі. Тоді будемо знати, як нам діяти далі.

\*  
\*\*

Вранці відбулась розмова з батьками. Мати почала з того, що батько був учора дуже понервований, і потім не міг заснути. А коли вийшов батько, він попередив, щоб Олеся більше не приймала в себе чоловіка Марії. Це — незручно. Марія донька його співробітника, і він не хоче, щоб це привело до якогось конфлікту з ним. Тут мусить бути певна етика.



Олеся вислужала, не перебиваючи. Вона й не сподівалась, що це може бути інакше.

Мати додала:

— З дітьми тепер багато клопоту. В наші часи було цілком інакше. Я зустріла твого батька, коли закінчила гімназію. Він був перший, хто мене поцілував. Мені було двадцять років, коли ми побрались, і, як бачиш, добре прожили все життя разом, а діти наші одружуються, а потім чомусь не можуть жити разом, розходяться.

— Мамо, а чому ж ти не додала, що батько — надзвичайно цікава людина. Тоді й час був мирний... твоя молодість не проходила під обстрілами, змінами влади... Не було голоду, епідемії сипного тифу, тих струсів, що ми зазнали... Що сталося з чоловіками мого віку, або трохи старшими? Де вони? Ти ж знаєш яка їхня доля... Хіба дивно тепер, що й шлюби позначені знаком нашого часу.

— Це все так...

— Якщо ви не хочете, щоб я зустрічалась з Юрієм Олександровичем у нашому домі, я більше його сюди запрошувати не буду. Адже я маю право будувати своє життя так, як я хочу...

— Було б краще, щоб ти з ним зовсім не зустрічалась.

— Для кого краще? Для вас чи для мене?

— А хіба буде добре, як через місяць вернеться з Криму його дружина?!

— Мамо, хто може передбачити майбутнє?

— Та воно й так ясне...

— Ні, воно досить заплутане...

\*  
\*\*

О третій годині зустрілись коло ресторану. Коли сіли за столик, і їм поставили прибори, він поклав на

Олесину тарілку вдвоє складену записочку, а Олеся кинула задалегідь приготовану записочку на його прибор.

Олеся розгорнула свою:

„Я не знаю, і, можливо, не довідаюсь сьогодні, як поставилися твої до нашої вчорашньої зустрічі, але у всякому випадку я страшенно побоююсь можливого дотику чужих рук до того, що нам є таким близьким, дорогим і святим. Мені буде дуже прикро за все те, куди ми вкладаємо стільки душі, почуття, ласки, і до чого буде таке „дбайливе” ставлення наших батьків та наших родичів. Тобі це також мусить бути прикро. Ми будемо лише коли-не-коли зустрічатись у „рідному родинному гнізді”, а частіше поза ним. Чистіше, непорушніше, світліше буде все те, що являє для нас обох, думаю, зміст життя, і що ми так безмежно, безумно любимо. В четвер о дев'ятій годині ранку підемо на весь день у ліс. Зустрінемося біля круглого березового скверика. Добре?”

А Юрій читав:

„Зустрітись вдома неможливо, все буде отруєно... Там ми не збережемо того, що нам так дорого, і що належить лише нам обом...”

Глянув їй у вічі, зрозумів, що мусила вона пережити вчора. Тут, у ресторанній залі, серед чужих людей, не хотів торкатись її болю. Говорити тут про це, здавалось йому святотатством. Стримав себе, спокійно звернувся до неї:

— Тепер такі чудові дні, будемо їздити човном, блукати в лісі. Тут є такі гарні околиці, вони мені дуже подобаються. Завтра вранці вирушимо... Хочеш? Підемо човном... можеш викроїти цей день?

Стільки років я уже не бачила нашої річки. Все не було часу... В дитинстві влітку ми завдавали стільки клопоту й тривоги нашим батькам. Як тільки кін-

чалось навчання, цілими днями були на річці, годинами купались...

Юрій торкнувся її руки:

— Завтра будемо цілий день разом... поїдемо човном. Можна буде вільно говорити, ніхто не почує. Вільно говорити, або вільно мовчати, якщо нам захочеться. Люблю природу, в ній стільки можна запозичити...

\*

\*\*

На прогулянку вирушили рано. Взяли човен на цілий день. Олеся сіла біля стерна, напроти, мусила стежити за напрямком. Щодалі посувався човен, то мальовничіші були береги, і це якось заспокоювало її, вносило мир, відволікало думки від недавно пережитого та відсувало турботи майбутнього. Часом її думки так вбирала її увагу, що човен вривався у водорості. Тоді вона намагалась зривати латаття, біле з жовтогарячою серединкою, та благально дивилась на Юрія, бо їй було важко навіть повернути стерном, і вся її надія була на гребця. Треба було діяти обережно, бо річка мала так звані „сомові ями”, глибокі провалля, звідки дуже важко було вибратись, — вир втягував людей, і вони гинули. Про це було відомо, а все ж таки кожного літа були жертви навіть серед плавців.

Щодалі Олеся була обережніша. Природа діяла на неї заспокоююче, вона все частіше всміхалась, навіть шуткувала. Перед ними був день, їхній день, без втручання сторонніх, без свідків, без будьяких обов'язків, без вказівок.

Юрій дуже обережно й чуло поставився до Олесиних переживань. Після того, як вони обмінялись листами, він не порушував цього питання. Розумів лише, що розмова з батьками завдала їй болю. Велику на-

дію покладав на прогулянку, яка мусила розвіяти її тяжкий настрій. Відчував, що не слова втіхи подарують їй спокій, а природа.

Трохи згодом він почав говорити про себе.

— Чи ти знаєш, що у вашому місті я був заарештований?

— Так, не пригадую від кого, та я чула про це. Не знаю нічого докладно, не розпитувала.

Я почав говорити про це, бо нічого не хочу від тебе ховати... ти маєш право знати, і потім уже вирішувати свою долю... Я був заарештований у місті, через яке проїздив. Просидів один рік. Сорочка на мені згнила. Чому мене випустили? Мабуть тому, що я все ж таки нічого не сказав, коли мене допитували. В одній камері зо мною сидів місцевий адвокат Пековець. Він дав мені свою адресу, і просив, на випадок, коли я вийду, розповісти про нього дружині. Я пішов туди, і то мене врятувало. Я дістав одяг і притулок. Почав там ставати на ноги, після перебування в камері, і всього з цим зв'язаного. Згодом випустили й адвоката. Мені пощастило знайти роботу. Я почав викладати. Ситуація, в зв'язку з новою економічною політикою, стала для мене сприятливішою. У Пековців я познайомився з Марією, і ми побрались.

Олеся промовчала. На досвіді минулих років, у неї виробилась своєрідна тактика, — не розпитувати. Почасті тому сприяло й виховання в родині, де вона ніколи не могла чути ні осудів, ані пліток.

Бачила перед собою випечену, міцну людину, і, може тому, його розповідь про перебування у в'язниці здавалась їй далеким минулим... Розуміла, правда, що його міцна будова, виняткове здоров'я допомогли йому все перебороти.

— Те, що я одружений, не повинно тебе турбувати. Ти ж відчуваєш, — відтоді, як ми зустрілись, я нале-

жу лише тобі. Мій шлюб буде невдовзі офіційно розв'язаний, і ми будемо разом. Але я маю пляму, — мій арешт — і на мене завжди може впасти підозра... Часом я думаю, чи маю я право втягати тебе в свою орбіту... Це мене найбільше турбує... Я хотів би, щоб ти здала собі справу з мого непевного становища. Я підкорюся твоєму рішенню, і, коли ти накажеш мені, відійду мовчки...

— Ти — моє виправдання. Я відчула, навіть була певна, — десь є людина близька мені духовно, що буде вабити, неминуче притягне до себе. Я знаю, мене осуджують, я ж кинула чоловіка... Ніхто не хоче збагнути, що самотність удвох — нестерпна річ. Трагедією мого шлюбу було вічне усвідомлення духовної відчуженості. Це якимось понижувало моє „я“, залишаючи в душі якусь гіркоту. Не можуть також зрозуміти, що не хочу я собі відрізати шлях до університету.

Втопила зір у великі, темні Юрчині очі, і тихо промовила:

— Я з тобою... ми якимось дивно зв'язані...

— Я це відчуваю, Олесю... але все ж таки запитав, хвилююсь за тебе... Наша зустріч може внести багато несподіваного у твоє життя.

— Ми знайшли одне одного, і доля спільна... я зв'язала себе з тобою без усякого вагання, приймаю й наслідки цього...

— Моє життя йшло стрибками, поквалливо, але я знав, що головне ще не прийшло... Ніколи я ще не прагнув так життя, як тепер, і світ розкривається переді мною, сповнений чудес і таємниць, невідомих до цього часу переживань...

— Моє серце так переповнене гострим відчуттям життя...

— Коли я був у твоїй кімнаті, де кожний куток, кожна дрібничка відбивали твій смак, і так багато

промовляли мені, я ще глибше пізнав тебе... Твої малюнки мене захопили. Скажи, чому ти не малюєш? У тебе ж незаперечний талант.

— У мене вийшов конфлікт з батьками на цьому ґрунті.

— Що саме?

— Коли я була в гімназії, одночасно я вчилась у малярки, що закінчила Академію мистецтв у Петербурзі. Вона мене вважала за свою кращу ученицю, і я мріяла вступити, по закінченні гімназії, до художньої школи, а батьки виступили проти цього. Вони хотіли, щоб я мала в своїх руках якийсь певніший і практичніший фах. Вони вважали, що краще вивчати мови, і дбали про це, коли ми були дітьми. Моя мати українка з діда-прадіда, та вона закінчила німецьку гімназію, і дуже добре володіє німецькою мовою. В дитинстві у нас була німкеня, і всі в родині розмовляли німецькою мовою, а потім — француженка, і я брала уроки французької мови аж до революції. За все це я — вдячна, це дало мені змогу читати в оригіналах іноземних авторів. А коли батьки почали наполягати, щоб я обрала собі за фах мови, я болоче пережила це, поламала пензлі, викинула фарби. Це питання остаточно розв'язала революція, коли сталося так, що замість університету, треба було боротись за кусень хліба, постало питання вижити чи загинути.

— Мені хочеться поцілувати твої гарні мистецькі руки, довгі, тонкі пальці. На жаль ти далеко від мене тепер...

— Раптом у Олесі майнула думка, і вона вигукнула:

— Ти — теж маляр-мистець... як я спочатку не догадалась. Коли ти був на літературній вечірці, ти говорив про мистецтво як фахівець...

— Так, Олесю, вважають, що я маю талант...

Був звичайний буденний день, і на річці не було видко човнів. Це їм подобалось, вони, справді, були насамоті...

— А де ми причалимо? — запитала Олеся.

— Там далі є плакучі верби, мальовничий куток. При місячному сяйві верби, як у казці. Вони на досить високому березі невеличкої затоки, а їхнє гілля звисає так низько, що листя мало не купається у воді. От побачиш яка краса...

— Ми будемо так довго, аж до вечора?

— Звичайно, ми ж виїхали на цілий день. Уявляеш ти, як буде гарно їхати човном у місячному сяйві, коли з річки потягне нічною прохолодою...

— А це не лячно, їхати вночі?

Він розсміявся:

— Ти ж будеш зо мною... Коли тебе, втомлену й півсонну, я привезу додому, ти міцно заснеш, а будеш засинати, тобі буде ввижатись моє обличчя, скилене над твоїм. Сьогодні ми вперше наодинці.

І ось — затока. Юрій, налягаючи на весла, розігнав човен на пісок. Вистрибнув на берег, підтяг човен ще далі, підхопив Олесю, коли вона хотіла зіскочити, поцілував у уста.

— Гарна затока?

— Плакучі верби... вони так і просяться на полотно! Які величні, фантастичні, засмучені! Якщо їх намалювати, не треба навіть підпису — Україна. Чи не так, Юрку?

— Юрку, — так зверталась до мене моя мама, — вирвалось у нього.

— Я давно вже в душі тебе так називала, я знала, що ти Юрко, а не Георгій.

— Моя Олесю! Як мені добре з тобою... Я так щасливий...

І вони вирушили. Свіжа, пишна трава рясніла кві-

тами. Вітер, насичений пахощами, тривожився, переганяв хвилями буйну рослинність, завзято дмухав назустріч мандрівникам. Після довгого сидіння в човні, хотілось рухатись, і вони пішли вузенькою стежкою у напрямі шпилькового лісу.

— Ось ми й наодинці, і так легко тут дихати, так радісно відчувати близькість Любої істоти... Любої, рідної...

Він схилився, поцілував її в шию, обгорнув рукою стан.

— Вітер вітає нас, — засміялась у відповідь Олеся, — і так щиро, буржливо..

— Вперше, відтоді як зустрілись, ми можемо спокійно говорити, не оглядаючись, не притишуючи голосу, бути цілком вільними...

— Так, я теж відчуваю легкість, мир поймає мене, прагну відпочинку.

— Ти нічого не питаєш мене за моє минуле.

— І не хочу розпитувати. Розділ нашого життя починається з тієї сторінки, коли ми вперше зустрілись. Минуле мене не цікавить. Живу сучасністю, сподіваюся майбутнього.

— Дякую тобі за зрозуміння, чутливість, довір'я.

— Беру тебе таким, яким ти є. Візьми й мене такою ж. Це — хвилююча радість почувати себе вільною, ні до кого не пристосовуватись... бути собою. Говорити зрозумілою, тією ж самою мовою, з півслова розуміти одне одного.

— Ти зазнала вже гострих і жорстоких речей в житті, а моє стремління, — обергти тебе від цього, захистити... дати радість, взяти все інше на свої плечі.

— Знала я жорстокі речі, убиває мене й сіра сучасність...

Вони йшли однаковим кроком, мали однаковий



ритм життя... А вузесенька стежка була ласкава до них, — тримала їх близьенько одне до одного.

Перетяли луку, вийшли на пагористі піщані простори, рясно вкриті чебрецем. Вітер кидав в обличчя пахощами шпилькового лісу, закликав до затишку й затінку. В лісі — захист од примхливого кружляння вітру, ніжність прохолоди, і вони йдуть повільно вглиб, обирають куток для відпочинку.

Юрій кладе на землю свій пакунок, огортає Олесині плечі, нахилиється, задивляється у вічі, немов вичитує з їхніх глибин сліди переживань, і ніжно вкриває поцілунками її високе чоло, щоки, кутики вуст, підборіддя; відхиляється, вбирає її риси очима, і знову — дотиком уст. Уста зустрічаються, і не можуть відірватись, — радість переливає через вінця в передчутті насолоди.

— Моя ти, радосте, — виривається у Юрія, — я так схвилюваний, що позабув про свою гостинність. Я ж сьогодні господар, ми мусимо пообідати.

Вони розташовуються між великих сосен, де шпильки, немов килимок, вкривають землю.

Юрій господарює, розкриває пакунок, дістає харчі, — порізаний хліб, перекуску, фрукти. Розгортає серветку, і кладе все на неї.

— Ти так багато взяв, хіба ми можемо все це з'їсти?

— А ввечері, перед тим, як виїхати, ми ж мусимо повечеряти... Це зовсім небагато.

— Ти взяв вино... навіщо?

— Ми ж сьогодні святкуємо, це наше особисте свято... радість зустрічі.

— Радість зустрічі, — як ти гарно висловився. Так, мусимо відсвяткувати, що наші шляхи схрестились.

— Люди святкують дні народжень, іменини, їх в ці дні вітають, а вони часто-густо ніякої радості не від-

чувають. Вітати треба, коли до людини приходять щастя...

Юрій відкриває пляшку, наливає в чарочки вина. Вони чаркуються.

— П'ю за нашу зустріч, Олесю...

— Так, за нашу зустріч!

І вони задумливо, маленькими ковтками випивають вино, дивлячись одне одному в очі, немов загадуючи щось.

— Можна тобі, Олесю, ще налляти?

— Ні, не хочу.

— Залишемо тоді на вечерю, а тепер треба перекусити. Чи я догодив тобі тим, що взяв з собою?

— Так, усе свіже, добре смакує.

Закушують, перекидаються словами, всміхаються одне одному. На десерт Юрій чистить соковиті груші, має також вишні.

Сонце піднімалось усе вище, припікало вершини сосен, і повітря, насичене терпкими пахоцями живиці було п'янким, п'янким...

Ти, Олесю, не переймайся ставленням твоїх до наших зустрічів. Будемо бачитись і відпочивати серед природи... Ми сьогодні пройшли досить кілометрів, щоб бути далеко від міста, і не згадувати про нього. Нас відокремлює річка, ми ж на протилежному березі. Мене п'янить твоя близькість, свідомість, що ми на самоті...

— Я тут про все забула. І світ такий малий, — ти і я, я й ти, — в одному колі. Терпким, як це повітря, є наше кохання...

Олеся торкнулась його руки.

— Скільки в тобі електрики! Я загоряюся від найменшого дотику.

— Відчуваю в собі якусь силу, немов, дійсно, елект-

рика. Часом не можу торкнутися металю, опікає вогнем, відштовхує.

— Коли я тебе вперше побачив, тоді, коли нас познайомили, ти мене враз притягла, як магнетом.

— Судилось зустрінутись, любити, зазнати радощів...

Зворушений, притягає її за стан до себе, ніжно пригортає, цілує, пещить, з уст його раз-у-раз зриваються приголубливі хвилюючі слова п'яного визнання... переплітаються пристрасть і ніжність, складне, хмільне почуття, коли близькість духовна породжує тріумфуюче кохання.

Минали хвилини чи години, не знали. А скісне соняшне проміння пробивалось скрізь стовбури сосен і золотавими плямами виграло на шпилькових килимчиках.

— Чому сонце так поспішає сідати, — виривається у Юрія, — наближається вечір...

— Наш день минає? — відгукується Олеся.

Знехотя, повільно починають збиратись. Вечеряють, допивають вино, і він кидає — на щастя — склянками о стовбур сосни. Скло задзвеніло, розсипалось.

Міцно огорнув Олесю за стан, вирушили в напрямку до берега. Коли спускалися піщаними пагорбками до річки, було чутно гострий чебрецевий запах.

— Відчуваєш, Юрку, — промовила Олеся, — як п'янить повітря чебрець, коли заходить сонце. Мені здається, що наш одяг вбере ці терпкі пахощі, і ми принесемо їх додому.

Коли наблизились до берега, вже впала ніч, і річка леліла в місячному сяйві. Поки Юрій стягав човен у воду, Олеся все милувалася вербами, вони здавались їй символами далекого минулого. Поникли, сумують і плачуть, — думала вона, — згадують минувщину...

Подорож човном, при місячному сяйві, здавалася фантастикою... Говорили мало... Олеся пильнувала напрямок, держала стерно. Глибинна темрява, блискучі, мінливі переливання місячного світла на рухливій воді, все це створювало враження якоїсь непевності, викликало обережність.

— Непевне, мінливе, як саме життя, — думала Олеся.

Тихо плескала під веслами вода... Човен, хоч і проти течії, линув швидко. Юрій намагався якнайшорше досягти мети. Розумів, що довга подорож втомила Олеся, і вона прагне відпочинку...

\*  
\*\*

Добре прокидатись уранці, після міцного сна, і пригадувати щасливі, напередодні пережиті години... і тоді всміхається людина своїм думкам і згадкам, очі випромінюють радість, рухи впевнені, навіть хода свідчить про внутрішню гармонію.

Треба було сідати за роботу, шити, а, замість того, перед Олесяю був аркуш паперу, а в руді олівець... вона була замислена... Та думки її перебив дзвінок, і вона пішла відкрити двері. На ганку стояв посланець, так звана „Червона шапка”, з загорнутими у папір квітами, які передав Олесі.

Увійшла в кімнату, хутким рухом розірвала папір.

— Так замовити міг тільки Юрій, — подумала Олеся.

Були там білі й темночервоні троянди, білі й темночервоні гвоздики, а посередині, оточене темночервоними трояндами, — біле латаття.

— Палкість і ніжність, — подумала вона.

З букета випав невеличкий коверт. Поклала квіти на коліна, і почала читати:

„... але я тепер не уявляю собі, щоб день міг минути, а я тебе не побачив. Будь ласка, прийди. Чекаємо на тебе біля скверика...”

Серце її співало:

— Він не може без неї жити...

І вголос сказала:

— Я теж не можу без нього...

Обережно поклала квіти у холодну воду, поставила у тінь, подалі від вікна залятого сонцем. Глянула на годинник, вираховувала скільки годин вона може працювати, і взялась за шиття. Добре, що це була доволі механічна робота, і думки її могли вишивати зовсім інші візерунки...

Знову обідали разом, і умовились про наступну зустріч. Юрій наполягав на тому, що він хоче зустрічатись щодня, а Олеся доводила йому, що один день на тиждень він мусить відвідати тещу й тестя, і провести з ними вечір. Вона знала, що вони живуть близько, і це вже занадто кидалось би у вічі, коли б він навіть раз на тиждень не був би з ними. Зрештою, Юрій погодився виконати Олесино бажання, та додав:

— Я спробую, якщо мені не сила буде, це буде в перший й останній раз.

І раптом додав:

— Чи сподобались тобі квіти?

— Чудесні, підібрані зі смаком, особливо біле латаття, — згадка про нашу мандрівку. Сьогодні вранці у мене був такий гарний настрій, я весь час усміхалась, — згадкам про нашу зустріч, квітам, тобі...

— Чи поїдемо завтра знову човном? Подаруй мені цей день...

Дивиться запитливо на Олесю, дожидає відповіді. Вона злегенька примружує очі, довгі вії спускаються, тріпочуть, а коли підносяться, він вичитує згоду, — очі сміються.

Проводжає Олесю додому. Коли перетинають вулицю, що круто спускається вниз до річки, Юрій вказує Олесі місце, де вони мають зустрінутись наступного ранку, — каштани праворіч над спуском. І вони тут прощаються.

Вдома Олесю чекала робота, і вона квапиться надолужити час. Наступний день для роботи викреслюється, — то буде їхній день, замовлення треба підігнати за всяку ціну так, щоб не порушити розпису. Інакше вона заплутається...

Розміряє, кроїть, шие... Працює аж поки її не покличуть вечеряти. П'є чай, розмовляє з батьками, шуткує з сестрою, а сама спостерігає захід сонця: яка обіцянка на завтра. А сонце сідає спокійно, безхмарно, у ніжно-золотавому блиску. Олеся внутрішньо всміхається, звертається до своїх:

— Сьогодні довго працюватиму, бо завтра вранці хочеться виїхати поза місто.

Мати зиркнула, немов щось хотіла сказати. Батько перехопив її погляд, потім глянув на Наталочку, і невисловленим залишилось те, що ладне було вирватись назовні...

— Олеся уходить у свою кімнату, і її більше вже не бачать, вона працює, і, крізь горішні шибки дверей, довго видно світло.

— Опівночі батько заходить до її кімнати:

— Годі вже працювати... час відпочити, очі ще придатяться тобі...

Олеся думає:

— Так, очі потрібні... передо мною чотири роки навчання... Мушу за всяку ціну здобути вищу освіту.

Підходить до тата, тулиться до нього, цілує. Без зайвих слів відчувають обоє міцний внутрішній зв'язок.



Вранці всміхається Олеся:

— Сьогодні день — наш...

Юрій зустрічає її там, де виструнчилися каштани, підходить усміхнений, щасливий, цілує руку. І вони спускаються вулицею, що веде до річки. Розмовляють, дивляться одне одному в очі. Обличчя їх випромінюють ту радість, що вимірюється глибиною почуття.

Човняр зустрічає їх привітно:

— Ваш човен вільний. Берете на цілий день?

— Так, — відповідає Юрій, — на день, на вечір, поїдемо далеко, не будемо поспішати вертатись.

Допомагає Олесі всісти у човен, відштовхується від берега, весело кидає:

— Хіба ми можемо вимірювати нашу зустріч годинами, що тікають неймовірно хутко? Напою мірою є, — світанок, аж до темряви, і то час минає, як оком змигнути...

— Сонце, будь ласкаве до нас, світи нам якнайдовше, — благально-урочисто промовляє Олеся.

На воді свіжо, віє прохолодою, небо безхмарне, синє, синє, аж сліпуче.

— Чи ти часто згадуєш мене, коли ми не бачимось, — питає Юрій.

— Часто? — перепитує Олеся, — мені здається, ти весь час зо мною у думці. І це, навіть, інколи зраджує мене. Ось учора, я весь вечір працювала, мені потрібно було зробити і за сьогоднішній день. Працювала наполегливо, а думки кружляли навколо тебе. Кінчилось тим, що розрізала дорогий матеріял зовсім не там, де було потрібно. Розсміялась і подумала: — це ти винний... Та я не розгубилась, придумала інший фасон, дуже оригінальний...

— Я був завжди певний, що у тебе багата фантазія.

— Ти теж не позбавлений фантазії.

— А як ти це помітила?

— Може більше відчула, як помітила...

— Природа вчить фантазії...

— А що ти робив учора ввечері? Мабуть читав?

— Це завжди було моєю звичкою, — читати на ніч. А тепер, коли надходить вечір, я теж беру в руки книгу, але в моїй уяві зовсім інші рядки, — наші зустрічі. Пригадую твої слова, вираз обличчя, контури твого тіла, очі твої, — то сумні, то веселі, сміх твій, а також думаю про те, що часом криється за твоїм сміхом, намагаюсь збагнути глибину твоїх переживань, а потім, — виникає в моїй уяві наша остання зустріч, і я тягнусь до тебе, схвильований, радісний, упиваюсь щастям...

Олеся спалахує, червоніє.

Юрій всміхається:

— Ти зовсім як дівчинка! Ти мені так до любові!..

І від того Олеся ще більше червоніє, ніяковіє, що не може себе опанувати.

Човен лине швидко, минають затоки, куди заїздили під час першої мандрівки. Олеся уважно кермує, де тільки можливо, скорочує шлях, перетинає річку на закрутах. Юрій веслує без перепочинку. Немов умовились. Хочеться досягти бажаного берега, поки сонце низько, і віє свіжістю. Річка з ними у згоді, пливуть за течією.

Перекидаються словами, поглядами, всміхаються одне одному. Раптом з берега хтось задерикувато вигукує:

— А я вас бачу...

— Хто це? — думає Олеся.

Юрій дивиться на неї, немов хоче передати свій спокій:

— Не звертай на це уваги...





— Мені прикро, що навіть тут є відгомін того оточення, що ми його уникаємо. Що це за втручання у наше внутрішнє життя?

— Там хтось рибалить на березі, мабуть, знає когось з нас... Тут якраз півдороги до нашої затоки, ми будемо далеко від цього місця, по тім боці річки...

Пливуть ще деякий час, а згодом, — коротенький перепочинок, Юрій кинув весла, човен тихенько ліне... Коли ж весляр знову береться за роботу, — за короткий час сягають затоки. Рвучкий рух, — і човен з розгону вривається у піщаний берег. Юрій вистрибує, підтягає човен на пісок, стоїть напоготові, очікуючи на Олесю. Вона крокує через лави, підводиться на ніс човна. Юрій підхоплює її, і, раніш, ніж поставити на землю, цілує. Олеся всміхається, дивиться йому у вічі, помічає на чолі краплі поту, і витирає їх своєю хусточкою.

— Ти — ніжна, — промовляє Юрій, цілуючи її піднесену руку.

Вони вирушають, минають стрімкий піщаний берег, і перед ними — широка лука. Цього разу не пішли просто, тією стежкою, що раніш ходили, а обрали ледве протоптаний межничок, що вів навскоси. Висока трава черкає ноги, обплутує Олесине вбрання, збивається внизу вузлами. Та їхня хода рвучка. Пов'язані любов'ю, думками, гострим відчуттям життя, ідуть усміхнені, бадьорі.

Чи не ріже тобі зілля ноги? — запитав Юрій, — побоююсь, що може подряпати. Шкіра в тебе ніжна...

— Не турбуйся, Юрку, це — буйне, та ласкаве, запашне зілля. Воно часом затримує ходу, плутається під ногами, інколи зірве з ноги черевичок, та це ніщо проти сухого баділля, що дряпало ноги, коли під час голоду двадцятого й двадцять першого років, я заробляла на прожиття, працюючи на ланях...

Юрій кидається на землю, огортає Олесині коліна, голова його схиляється все нижче, він цілує ноги, аж поки уста не торкаються черевичок. Тоді підносить голову, погляди зустрічаються. Олеся ніяково всміхається, розгубила слова...

Українська жінко, — виривається у Юрія, — і знову припадає до ніг, до землі, поривчасто цілує щедру землю, переплетену коріннями трав і квітів, пригортає буйну рослинність, цілує міцні стеблини, — вони ж налиті соком рідної землі...

— Юрчику, — зворушено звертається до нього Олеся, — Юрчику...

Юрій схоплюється, бере Олесю за плечі, задивляється у вічі...

— Я так схвилюваний... В мене така туга була за батьківщиною, я мріяв побачити нашу країну...

І трохи згодом:

— Але мене вразило те, що розкрилось переді мною...

— А ми ж мали свою державу...

— І ми матимемо її, — каже Юрій, обгортаючи Олесин стан.

Олеся тулиться до нього, немов позичаючи в нього сили, проймаючись його вірою.

Ідуть далі, Юрій тримає міцно рукою її стан, вона ж його скарб, що він так береже...

Густе узлісся стрічає їх подихом живиці, змішаним з пахощами землі, кори, шпильок. Перед ними незайманий закуток, і для них розстелений тут пишний оксамитовий, шпильковий килим...

\*\*

В неділю вони не їздили човном, і не вирушали на прогулянку в протилежний бік, — у ліс, бо скрізь

були люди. В цей день вони здебільшого ходили до міського саду. Пішли туди й цієї неділі в товаристві Євгена Івановича й Сергієвського. Час минав швидко, розмова точилась про літературу й музику. Це були улюблені теми товариства, і вони завжди викликали жваві дискусії, цікавий обмін думок. Навіть мовчазний Сергієвський, проти звичаю, вступав у розмову.

В понеділок, на бажання Олесі, вирішили не зустрічатись.

Коли Олеся закінчила свою роботу, і надійшов вечір, вона відчула страшенну порожнечу. Просто розгубилась. Час тягнувся, не знала за що взятись. Намагалась читати, та доводилось раз-у-раз перечитувати рядки, — її власні думки заважали розуміти текст. Кинула книгу, і зрозуміла, що вона нічим не зможе зайнятись цього вечора. Їй було прикро, що сама зіпсувала собі настрій. Перувалась, думала про Юрія.

— Навіщо я пожертвувала собою для тих людей, — вирвалось у неї, — і пригадала, як Юрій не хотів погодитись з її думкою.

— День втрачений!

Другого дня, коли зустрілись, передали одне одному записочки.

Олеся читала:

„Другий день у мене жажливий настрій від того, що не бачив тебе вчора. Сьогодні я весь день нетерпляче чекаю бодай на коротке побачення з тобою . . .”

Юрій читав:

„Вчора у мене був важкий настрій, бо не бачила тебе. Така порожнеча . . .”

Гуляючи, сказала Юрієві, як їй було тоскно вчора, і вона нічим не могла вгамувати своєї журби.

Він розповів, як минув вечір серед жіничиних родичів.

— Це була така добродійна родинна нудьга. Роз-

мови на різні теми, але, ніби якось ненароком, згадувалось і твоє ім'я. Говорили, що ти легковажна, ексцентрична, і в цьому я відчував намір відхилити мою увагу від тебе . . . Додали, що у тебе був дуже цікавий чоловік, ставний, гарний на лиці, і що кожній жінці було б приємно мати такого, але ти не схотіла з ним виїхати, коли він дістав призначення до іншого міста, це свідчить про твої примхи . . . Я мусив вислуховувати все це, а в душі сміявся з їхньої тактики. Їм, мабуть, розповіли, що ми разом були на симфонічному концерті . . . Та я нічого не хочу ховати, нехай знають, але не втручаються в мої справи. А коли розповідали, що ти кинула свого чоловіка, я подумав, що таку жінку, як ти, не можна втримати фізичними обіймами. Ти належиш до тих, що їх можуть прив'язати лише обійми психологічні . . .

— Мені було шкода втраченого дня, і я сама відмовляюсь від того, що запропонувала.

— Отже, умовимось, Олесю, якщо через дощ не зможемо виїхати поза місто, тоді будемо зустрічатись, хоч ненадовго, — обідати разом, або пізніше в кав'ярні, або ще пізніше в кіні.

І вони відтоді бачились майже щодня, нікому не даючи можливості порушити їхні зустрічі. Час від часу запрошували на прогулянку найближчого друга обох, — Євгена Івановича, бував тоді й Сергієвський, що приходив разом із ним. Композитора не запрошували, Юрій не любив його.

Звичайно, батьки знали, що Олеся зустрічається з Юрієм, і батько ніколи не говорив з нею на цю тему. Мати ж іноді могла щось зауважити, і це нервувало Олесю.

Батьки не могли не знати, як Юрій ставився до неї. Раз-у-раз посланці приносили квіти. Їх кольори та добір були різні, зрозумілі лише адресатові.

Олеся, хоч і заховала в собі біль, все ж упивалась щастям. Цінила Юрчину увагу, і те, що вмів красиво любити, створити для неї відповідне оточення, можливе за сучасних умов, і ніякою дрібничкою не порушував гармонії, що існувала між ними. Мав естетичний смак. Весь час турбувався, щоб зробити їй щось приємне, намагався відгадати її найменші бажання. І це для нього не було важко, — умів випереджувати її думки. Один подумає, інший відгадає. І як же тут не радіти від щастя, від повноти життя, від того, що зустрілись двоє, які становлять одне ціле, і не знають де межа між душою й тілом.

\*  
\*\*

Одного разу, для зміни вражень, вирішили піти в листяний ліс. Олеся могла багато ходити, і радо погодилась на це. Спочатку вони досить довго йшли полем, сонце не було високо, та обіцяло спеку. Олеся радісно підставляла своє обличчя соняшним промінням, усміхалась своїм думкам і Юркові. Вона була в білому легенькому вбранні, яке пошила сама. Знала, що Юркові подобається білий колір, хотіла зробити йому приємне. Він оцінив це, сказав, що крій та лінії нагадують йому античні вбрання. Це дуже пасує їй. І знову підкреслив, що її струнка, гнучка постать йому дуже до вподоби, це його ідеал.

— Твій стан подібний до стану дівчини, якій щойно минуло шістнадцять років, — додав він.

— А мені здається, — промовила Олеся, — що міцніша будова, мабуть, ближча до ідеалу жіночої краси.

— Наприклад?

— Венера Мілоська. Може вона трохи масивна, та збудована так ідеально, що, на мою думку, — непе-

ревершений зразок краси. Це також символ сили й здоров'я.

— Символ кохання...

— Я хотіла б мати в себе мистецьке зображення цієї статуї... та не можу знайти...

— Хочеш, я тобі її намалюю... Я все думав, що тобі подарувати, не знав тільки який сюжет припаде тобі до вподоби. Тепер буду думати, як це оформити, а пізніше радитись із тобою щодо кольорів. Можуть бути різні варіанти тла.

— Я буду мати зображення Венера Мілоської та ще й твої роботи, от несподівана радість! Як добре почався сьогоднішній день!

— День, що починається з тобою, завжди добрий для мене.

В лісі повіяло прохолодою, тінь освіжила їхні, нагріті сонцем, обличчя. І вони, не спиняючись, ішли далі, вглиб, шукаючи для відпочинку затишного кутка, осторонь від стежки. Раптом Олеся побачила їжака, і кинулась до нього.

— Обережно, ти ж можеш поколотися собі руки, — гукнув Юрій.

— Я вмю їх брати, — сказала Олеся, і пішла назустріч Юрієві, тримаючи в долонях їжака.

Та не помітила гідлячки, що лежала на дорозі, спіткнулась і впала з їжаком у руках. Допомогаючи їй піднятися, Юрій з тривогою помітив краплини крові на її грудях. Олеся ж турбувалась за їжака, чи не придавила вона його. Та він утік, значить, усе було гаразд. Юрій дістав хустку, витер кров. Шкодував, що не мав із собою йоду, і все питав чи не болюче їй. Олеся запевняла його, що все добре, вона вміла терпіти.

Усе шукали затишного кутка, невеличку галяву, де можна було б відпочити, розташуватись на сніда-

нок, почувати себе цілком вільно. Це мало бути таке місце, звідки можна було б бачити небесний простір. Лежати на спині в траві, дивитись на синє небо, забути проплинність часу, бути насамоті з своїми думками, відчувати цілющу силу природи, її відвічне життя, той спокій і мир, що вона дарує, — це було вимріяно в місті, де їм не було притулку.

І вони довго йшли, тримаючись за руки, майже мовчки, — так вони могли краще відчутти й пізнати одне одного. Коли знайшли бажане місце, розташувались на відпочинок. Юрій господарював, розгорнув на траві серветку, і поклав на ній все принесене. Олеся нагадала йому, щоб він розкрив пакуночок, який вона передала йому, коли зустрілась з ним.

— Там пиріжки з рижом і кропом, мені дала їх мама на дорогу.

Юрій всміхнувся, а, коли покуштував, сказав:

— Такі ж пиріжки пекла й моя мама. Мені вони дуже подобались, кріп так гарно пахне.

Він удруге в розмові з нею згадував свою матір. Олеся й цього разу нічого про неї не запитала. Не хотіла торкатись обставин його життя, що здавались їй таємничими. Та згадка про матір зворушила її, викликала ще більшу ніжність до нього.

— Відпочинемо тут, а потім вийдемо в степ подивитись на захід сонця, — промовив Юрій.

Годинникова стрілка безжалісна... Не зглянулись, як сонце почало заходити.

Міцно тримаючись за руки, вийшли вони з лісу, і перед ними розгорнувся степ. У повітрі зливались гострі пахощі свіжої м'яти, полиню, терпкого чебрецю. Сонце сідало в золотавому блиску, що поступово згущався, набував червоно-розжевленого кольору, і відбивався на сході бузковими тонами. Віяло прохолодою, тиша урочисто спускалась на землю...

— Ми затримались у лісі, — сказав Юрій, нахилиючись до неї, цілуючи її в уста. — Тепер мусимо йти швидкою ходою. Незабаром упаде темрява...

Коли сонце сховалось, червоний відблиск ще досить довго освітлював їм шлях, нарешті темрява вкрила землю.

Треба було перейти місток, перекинутий через рівчачок, і він пильнував, щоб Олесь не спіткнулась.

Вони йшли мовчки, поруч, тримаючись за руки, аж поки не почало пробиватись місячне світло. Раптом почувся приглушений голос Юрія:

— Іди вперед, не оглядайся, я йду за тобою...

І тільки тепер до неї долинули з балки притишені чоловічі голоси...

Освітлена місячним сяйвом, Олесь простувала удавано рівною ходою... на зустріч... — Чому? Ішла довго, довго сама, аж поки Юрій не опинився поруч неї і тоді зрозуміла, що небезпека минула.

— Щастя нас не зрадило, — промовив він, — у мене ж нічого, крім фінки, не було, а їх було кілька.

— Хто ці люди, — подумала Олесь, і враз зрозуміла, де вони опинились:

— Та це ж Респетилівський переїзд, Юрку, де переховуються наші повстанці, — прошепотіла Олесь, — ось куди ми зайшли!

— Та й правда, — вже вголос, з полегшою, відповів Юрій, і задумався.

\*  
\*\*

Юрій розпочав працю над малюнком. Робив раз-у-раз ескізи, а перед тим, як заживати фарби, радився з Олесею який колір, на її думку, був би найкращим для тла. У нього було два варіанти: холодний тон зе-



леного кольору, або теплий, в темночервоних тонах. Олеся порадила останній.

Зустрічались щодня, а дні тікали швидко, і червень підходив до кінця. В Олесі почала наростати тривога, вона нервувалась. Не могла собі уявити, що можуть урватись зустрічі з Юрієм. Знала також, що не схоче зустрічатись з ним, якщо приїде Марія. Ділити його вона не зможе, не хоче.

Сон тікав від неї, а коли, змучена, і засинала швидко, то прокидалась уночі, тривожилась. . . Та все це тримала в собі, ніколи не скаржилась, нічого не казала Юрієві. Догадувалась, що він теж стурбований.

Тепер, коли кожна хвилина була їм дорога, погода змінилась, були похмурі дні, раз-у-раз зривались дощі. Умовлялись про зустріч поза містом, а, коли прокидались уранці, бували такі зливи, що не можна було навіть думати про те, щоб зустрінутись у місті.

Їхні пляни не раз перекреслювались. Того дня, коли не могли зовсім зустрінутись, Олеся не знала, де їй черпати силу, її страждання загострювались, а зовні вона трималась добре.

Минув день, і вони не побачились. Другого ранку, знову — дощ. А о другій годині дня дощ ущух, проглянуло навіть сонце. Олеся поквалливо почала збиратись, щоб піти назустріч Юрієві. Куди? — не знала. Не бажаючи звертати на себе увагу, вони обідали в різних ресторанах. Де він буде тепер очікувати її? Де ж зустрітись? Олеся задумалась. Мала дар інколи передбачати недалеке майбутнє, та намагалась гальмувати свої передчуття, які часом її лякали.

Два сквери на двох паралельних вулицях вели до головної, де містились ресторани. Яким іти? Проминула перший сквер, увійшла в другий, і незабаром побачила, що на зустріч їй з протилежного входу йде Юрій. Побачивши одне одного, вголос розсміялись.

— Якого чудового партнера я маю! — вигукнув Юрій. Як мені легко й радісно з тобою.

— Як же інакше, — промовила Олеся.

Того ж дня Юрій сказав їй, що вислав гроші в Крим, щоб дати змогу Марії пробути там ще один місяць. Сказав, і далі звернув розмову на іншу тему.

— Ще один місяць — наш, — подумала Олеся.

Розуміла, що справа складна, і Юрій думає над розв'язанням, шукає виходу. Знала, що стала для нього найдорожчою людиною в світі. Ніколи не говорила йому про свої переживання, та він відчував їх, намагався своєю увагою, ніжністю, турботою заспокоїти її.

Кожного разу, коли вони зустрічались, Юрій розповідав їй, як посувається робота над малюнком. Він уважно працював над ним. Якщо злива заважала їм зустрінутись, він сідав за палітру.

\*\*

Знову разом у ранковому соняшному блиску перетинають степ.

Юрій вдивляється в Олесине обличчя, воно сьогодні зосереджене, Олеся мовчазна, і він побоюється втрутитись в її переживання, не розпитує. Тримає за руку, непомітно для неї спостерігає вираз обличчя.

Олеся оглядається навкруги: широчінь, обрій, ось що їй тепер потрібно . . . в лісі її думкам, мабуть, було б тісно . . .

Ідуть досить довго мовчки . . . Коли Олеся перехоплює погляд Юрія, вона намагається всміхнутись. Він бере її під руку, тихо починає:

— Я дуже тяжко переживаю, що ти часто й сильно страждаєш через мене. Страждаєш мовчки, самотньо, без мене. Ти позбавляєш мене щастя, насолоди стра-

ждати разом із тобою. Ти однією рукою вертаєш мені мій потиск, а другу стискуєш від болю. Ти дзвінко й весело смієшся мені в відповідь, а очі твої часом сховані від мене, вони сповнені болю. Ти ховаєш очі, і я не смію в них дивитись, не смію торкатись твого болю. Але ж я повний тобою, я нерозривно, фізично й духовно зв'язаний з тобою. Кожний рух твоєї душі, зовсім непомітний для іншого, мені помітний та зрозумілий. Кожному найменшому рухові твоєї душі відповідає такий же рух і моєї. Це тому, що серця наші в один такт, одним ритмом б'ються. І зміна ритму в одному з них умить викликає таку ж зміну ритму в іншому.

— Я відчуваю все це, знаю, що наші серця в один такт і одним ритмом б'ються, та в мене виробилась звичка все переживати мовчки, у собі. Від тебе я нічого не хочу ховати, але переробити себе враз не можна, це прийде згодом... Крім того, признаюсь, я добре розумію, що в тебе досить складне становище, і не хочеться додавати ще турбот.

— Олесю! З цим я не можу погодитись. Не позбавляй мене насолоди ділити твоє страждання, не ховайся від мене. Те, що ти називаєш турботами, — по моєму — це несподівана радість зустрічі з тобою, і бажання влаштувати якомога скоріше наше спільне життя.

— Я може надто болоче на все відгукуюсь... якась вразливість, перечуленість, що завдає мені страждань; я часом думаю, що в цьому моє нещастя...

— Якби ти не була вразлива й так чутлива, ти не була б поеткою, і, мабуть, маляркою. Чи ти свідома того, скільки електрики ти випромінюєш?

— Мені вже говорили про це.

— Ти бачиш те, що проходить непомітним для більшості, а хіба це легко весь час спостерігати, жити життям інших... Це ж досить складна вдача мист-

ця... Ще до того, як ти читала свої вірші, я вже відчув, як і чим ти живеш...

Я теж відчуваю навіть невисловлені твої думки й бажання... і не тільки тоді, коли ми разом...

— Отож і я! Коли ти воліла піти в степ, я знав, що тобі хотілось розвіяти свій настрій...

— Так, навкруги широчінь, і поруч — ти.

\*\*

Після низки похмурих днів, коли лляв, майже без упину, дощ, стало гарно й соняшно, і вони могли знову зустрічатись у своїх улюблених місцях. Їздили човном по річці, а потім висідали на березі, і завжди на протилежному від міста. Вони відмежовувались від усіх тих, що втручались в їхнє життя.

Знову пішли одного вечора з своїми добрими друзями в горішню частину міського саду, де не було лав, а паркан уже давно пішов на паливо. Там нікого не було, вони постелили плед, і сиділи на траві. Мова точилась про музику. Відходячи від них, Олеся чула останню фразу Юрія про те, як тривожно звучать фаґоти перед підняттям завіси в Піковій Дамі...

Поцерблений, блідозеленкуватий місяць увібрав Олесину увагу, вона наблизилась до провалля. Здавалося, що місяць звисав близько-близько, видавався якимсь штучним, недобрим, зловісним вісником. Якесь суєвір'я поїняло її, фантастичний вигляд місяця лякав її. Здавалось, вона ніколи його таким не бачила.

Коли помітили, що Олесі немає біля них, Юрій і Євген Іванович пішли шукати її, кожний в іншому напрямі. Юрій знайшов Олесю на краю провалля, і перелякався, — це була погана ознака, вона нервувалась. Природний оптимізм, що вона дістала в спадщину від батька, в хвилини душевної втоми починав

зраджувати її. Такі моменти тривали недовго, вона їх переборювала, та переживала гостро.

— Олесю, чому ти сама тут? Що з тобою, дитинко?

— Мене лякає місяць... він чомусь мені здається якоюсь поганою прикметою... подивись на нього... чи ти бачив, щоб місяць із щербатими обірваними краями так низько повіс над обрієм?

— Олесю, заспокойся, не відходь, будь ласка, від мене...

Ухопив її за руку, як дитину, і побіг з нею до гурту. Не помітив, як минув Євгена Івановича, що здивовано подивився вслід за ними.

Вечір був гарний, проте вирішили піти звідси. Юрій задумав змінити місце прогулянки. Місяць, дійсно, мав якийсь апокаліпсичний вигляд, що діяв на загострені Олесині нерви. Міський сад був близько Олесиного будинку, і Юрій не хотів, щоб вона, у такому схвильованому стані, залишилась насамоті вдома. Запропонував перейти по місту.

Юрій скерував так маршрут усього товариства, що Олеся опинилась далеко від дому, і, коли Євген Іванович і Сергієвський простилися з ними, вони досить довго блукали пустельними півтемними вулицями. Розумів, що їй треба було багато ходити, щоб розвіяти тривожний настрій. Непомітно вийшли на одну з центральних вулиць, де, серед будинків з темними вікнами, визначався один, яскраво освітлений. Всі вікна були відчинені, вистукували апарати Морзе. Випадково опинились біля телеграфу.

Раптом Юрій сказав, що йому треба дати телеграму. Вони ввійшли до приміщення, Юрій узяв бланк. Та несподівано Олеся втрутилась:

— Телеграму? Кому?...

— Я мушу телеграфувати дружині, не хочу гра-

тись у хованки. Скажу їй правду, — належу тільки тобі.

— Ні, ти цього не зробиш.

— Зроблю, мушу.

— Ні, не зробиш!

— Чому? Що з тобою?

— Такі речі не телеграфують, про це говорять у вічі...

\*\*

Другого дня Олеся дістала вранці квіти. Білі й темноревоні троянди, а посередині біле латаття — згадка про їхні мандрівки на річці. Ця квітка ввійшла в їхнє життя як символ, вона була кожного разу.

— Тривожиться він, — подумала Олеся. — Вчора я не володіла собою. Вранці почула докори, і через біль не могла заспокоїтись. Мушу перемогти себе.

День був похмурий, та, коли зустрілися в ресторані, Юрій, бажаючи, щоб вона змінила оточення, запропонував їй поїхати човном, якщо вона не боїться непевної години, бо передбачаються грозові дощі.

Я не дуже довіряю нашому Бюро погоди, — розсміялась вона. — Як часто бувало, що, проходячи повз їхнього будинка, я читала, під час зливи, повідомлення, що має бути соняшно. Може й тепер буде навпаки. Мені хотілось би вирушити поза місто, я там відпочиваю, і завжди заспокоююсь.

— Добре, але виїдемо пізніше, ніж завжди. Зустрінемось, як звичайно, перед спуском униз, що веде до річки. Я буду тебе там дожидати.

Коли вийшли з ресторану, Юрій передав їй листа, і додав:

— Прочитаєш удома.

Увечері Олеся почала читати листа:

„Увесь час я поруч тебе стою, і ніжною, наївною, чистою, дитячою ласкою пещу, заспокоюю твоє серце, що так сильно переболіло, так багато пережило, і так страждало. Тримай міцно мою руку. Притулись до мене щільненько. Я ж поруч тебе. Я сам міцно тримаю твою руку, і тихою ласкою хочу викликати сльози. Плач! Я хочу, щоб ти плакала. Хочу слізьми дати тобі спокій та полегшення. Я весь повний тобою...”

Олеся не дочитала листа, сльози так і котились по її обличчю, і, вперше за весь час, вона виплакалась, виплакалась тихенько в подушку, так, щоб ніхто не почув.

На другий день ранок був скупий на обіцянки, сонце раз-у-раз ховалось за хмари, проте вони вирішили поїхати. Коли позичали човна, Юрій запитав човняра:

— Чи стане на годині?

— Якщо й буде дощ, ви завжди зможете перече-кати; на лівому березі є хати, де можна дістати моло-ка й хліба.

Човняр був, звичайно, зацікавлений позичити чов-на й заробити гроші.

Коли вирушили, виглянуло сонце, і це піднесло їхній настрій, та незабаром почало парити так, як це буває перед громовицею. Вони, хоч і виїхали пізніше, ніж звичайно, не поспішали, часом затримували човен у якійсь затоці, у затишному мальовничому місці, де водорості, комиші й латаття вбирали їхню увагу. Потім знову скеровували човен до середини річки й рухались досить швидко. Юрій не знав втоми, і рів-номірними помахами весел вів човен.

Раптом зірвався вітер, неочікуваний, непроханий, почав перебігати хвилями по річці, тріпати водорості, комиші, гойдати гілля прибережних дерев.

Не зглянулись, як насунула хмара, що нічого доб-

рого не віщувала. Юрій налягав на весла, хотілось досягти того місця, де були замріяні, казкові верби. Недалеко була хата, де можна було перечекати на випадок дощу. І вони вже були близько від того місця, як блискавка прорізала хмару, почувся грім, впали перші великі, важкі краплини дощу, і почала шаленіти громовиця.

Юрій скерував човен до берега. Під зливою витяг його на пісок, і вони побігли в напрямку до хати. Хазяйка пустила їх у сіни, де вони намагались струсити воду з мокрого вбрання, не бажаючи наробити клопоту жінці в її чистенькій хаті.

— Чи могли б ми мати у вас притулок, — звернувся Юрій до жінки, — під таку годину ми не зможемо сьогодні вернутись додому.

Господиня, що не раз уже бачила Юрія, коли він приходив до неї щось купити, або по воду, привітно відповіла:

— Так, у нас є маленьке літнє приміщення, там ви зможете переспати цю ніч, а поки посидьте тут, бо зараз така злива, що не можна з хати вийти.

Громовиця не вщухала, аж земля здригалась. Раз-у-раз мигтіла блискавка, ударяв грім, гули від вітру дерева, і все це гучною луною відбивалось у широкому просторі. Було не більше як шоста година, а надворі було напівтемно, небо було вкрите суцільними важкими хмарами, і лише через годину почало прояснюватись. Громовиця посунула далі, десь далеко виблискували сполохи.

Господиня повела гостей до місця їхньої ночівлі. Це було невеличке приміщення, вимазане глиною, де можна було переночувати лише влітку. У цьому літньому притулку стояв столик і дві невеличких лави. У лівому куті — широкий, зроблений з дошок, тапчан, покритий свіжим сіном.



Хазяйка принесла з собою дві чистих ряднини, однією накрила сіно, а другу поклала складену.

— Будь ласка, не палить цигарок у хаті, — промовила до Юрія.

Не турбуйтеся, нікто з нас не палить. Не маємо навіть сірників.

— На стіні є гачки, тут можна повісити вбрання, щоб воно просохло. На дверях є засувка.

Коли виходила, знову додала:

— Ось засувка!

— Ти чула, що вона сказала, — звернувся Юрій до Олесі, — ми маємо засувку. Це вперше в нашому житті... Я не гадав, що буде так затишно, не знав про існування цієї домівки. Тут чистенько й гарно пахне сіном... можна добре відпочити...

— Так, засувка, — промовила Олеся, — щоб нам було спокійно й затишно.

— Мені стільки хочеться тобі сказати... Коли я розлучаюсь з тобою, я так багато думаю про тебе, і завжди жалкую, що не встиг висловити того, що вщерть сповнює мою душу.

— Несподівано громовиця принесла нам у подарунок і вечір, і ніч. Вчора ти писав мені „хочу слізьми дати тобі спокій та полегшення”, і я виплакалась... Ти, певно, помітив, що я спокійна. А тепер я хочу, щоб ти мав змогу виговоритись... до кінця.

— До кінця я, звичайно, не виговорюсь... Для цього були б потрібні довгі роки спільного життя.

— Я розумію тебе...

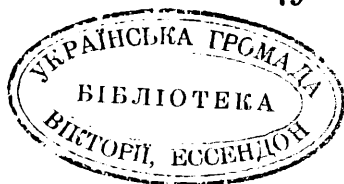
Юрій замикає двері на засувку. Усміхається до Олесі:

— Я допоможу зняти мокре вбрання...

— Нема ж у віщо передягтись...

— Треба ж просушити наш одяг...

— Я знаю...



— Чого ти ніяковієш?  
— Якось дивно...  
— Будьмо щирі. Хіба ти не знаєш, яка ти красива...  
— Ти говорив мені це...  
— Де розстібасться твоє вбрання?  
— Воно знімається через голову, та мокре так щільно прилягло до тіла, що потрібна твоя допомога.  
— Залюбки, — хитро всміхається Юрій.  
Олеся підносить руки вгору, і він обережно знімає вбрання.

— Тепер ще лишається зняти...

— Та це вже без твоєї допомоги! Відвернись!

Юрій поволі відвертається, а Олеся швидко звільняється від решти мокрого вбрання, підходить до невеличкого люстерка, що висить на стіні, намагається зібрати мокре волосся, та воно непокірливе, і вона нетерпляче стріпує головою, волосся розсипається, лягає на плечі.

Юрій повернувся до Олесі:

— Чи ти усвідомлюєш, як глибоко ти ввійшла в моє життя?

— Я відчуваю... я зворушена...

— Хочу відчувати тебе близько, близько...

\*\*

Липнева ніч — коротка. Заснули на світанку, коли у відчинене віконце повіяло прохолодою ранкового повітря.

Кілька коротких годин міцного сна, — і розмружують півсонні очі, вдихають пахоці свіжого сина, п'янкий аромат освіженої, омитою зливою, зелені, усміхаються одне одному, бадьорі й радісні.

За дверима яскравий соняшний ранок, і можна було б затриматись тут, але Олеся поспішає додому, —

треба заспокоїти батьків. Вони збираються. Дякують хазяйці, прощаються з нею. Поспішають до човна... а буревій уніс його.

— Доведеться йти пішки, — говорить Юрій.

Довідавшись про це, Олеся засмутилась. Думала за батьків, які, без сумніву, турбувались за неї. Юрій заспокоював її. Батьки розуміють, що під час громувиці не можна лишатись на річці, і вони мусили десь перебути ніч.

І на цю згадку обоє всміхаються, і вирушають уздовж берега в путь. Шуткуючи, намічали пляни зустрічів на найближчі дні.

— А як з малюнком? — запитує Олеся.

— День, два й він буде готовий. Поради твої приймаю, сьогодні працюватиму над твоїм малюнком. Тло — гарне, і відсвіти від нього на мармурі будуть ефектні.

— Мені так хочеться його скорше мати!

— Зустрінемося завтра, я розповім, як посунулась робота. Сподіваюсь сьогодні чимало зробити.

— Я теж мушу надолужити свою працю, використаю сьогоднішній день.

Непомітно дійшли до моста, а, коли перейшли на другий берег, Юрій помітив, що човен, яким вони їхали, був уже біля будки човняра.

Коли Олеся була вже біля дому, стривожена мати, що виглядала її на вулиці, сказала Наталочці піти в установу до батька й переказати йому, що Олеся вдома.

Оповідючи про пригоду з човном, Олеся нагадала про подібний випадок, який був, коли вона вчилась у гімназії. Поїхали вони тоді цілим товариством човном, і, через громувицю, мусили пересиджувати в хаті.

Наталочка вернулась швидко, хоч установа, де працював батько, була досить далеко. Зайшла до Оле-

сі в кімнату й розповіла їй, як батько просидів усю ніч на ганку, очікуючи на неї. А пішов на роботу зігнутий, ніби під якимсь тягарем.

Увечері, після чаю, довго сиділи всі разом на балконі та весело розмовляли. Батьки не докоряли, були щасливі, що все кінчилось на добре.

Не зважаючи на втому, Олеся довго не могла заснути.

Думала про батька. Все їй ввижалась його постать, коли він, не дочекавшись її, пішов на роботу. Вона була дуже прив'язана до нього, між ними були дружні взаємини, і тепер їй було якось ніяково, що вона, мимоволі, завдала батькові прикрість. Згадувала, як він завжди дбав за неї, і як він її покликав до себе одного вечора, коли вона була ще в шостій класі гімназії, і запитав її, що вона воліє дістати від нього по закінченні гімназії. Якщо вона захоче продовжувати освіту, він оплатить їй навіть і перебування закордоном, в країні, мову якої вона обере для студій. На жаль, Жовтнева революція перекреслила всі їхні плани.

Олеся все думала про Юрія... те, що мало б прийти великою радістю, прийшло мукою, ускладненою й заплутаною...

\*  
\*\*

Червень — вітряний, гарячий — ніби привчив до спеки. Та це була лише прелюдія...

Липень, з усе наростаючою температурою, з палаючими днями, нерухожим повітрям брав своє. Сонце пекло нестерпно, гарячіло вже зрання, не було прохолоди вночі. У жнива спека досягла свого зеніту...

Одного разу, коли на землю тихо спадала липнева задушлива ніч, Олеся з Юрієм були в полі. Вони

вийшли туди, коли сонце сховалось за обрієм, і заходив присмерк. Сподівались, — може повіє вітерець... Та повітря не поворухнеться, нависає тиша.

Лежать на снопах, дивляться на зоряне небо. Час минає в мовчанні... Близькі до себе, охоплені єдиним почуттям, повні щастям по вінця, вони переживають цю радість у собі...

Олеся оглядається навкруги, думає:

— Яка пишна природа... Юрій не поїхав у Крим... волів залишитись... Що йому Крим? А тут усе — рідне, своє, огортає теплом, хвилює...

— Олесю, ти щось сказала?

— Ні, я лише подумала.

— Значить, я відгукуюсь на твою думку?

— Так, Юрку!

— Яку?

— Сьогодні чомусь особливо гостро відчуваю, яку радість дає тобі природа...

— Наша українська природа...

— А як мерехтять сьогодні зорі...

— Ніч зайшла така темна...

— І зорі такі близькі, близькі...

Юрій простягає руку, і підкладає під голову Олесі долоню.

— Може тобі так зручніше?

— Мені добре...

Мовчки задивляються в зорі...

Раптом на Юрчину руку впала гаряча сльоза.

— Що з тобою, — тривожно питає Олесю.

— Я сама не можу зрозуміти, сум помімає мене...

Сльози котились по її обличчю...

— Знаєш, Олесю, коли надто добре, тоді часом буває й сумно. Так гарно навкруги, нас поєднує таке прекрасне почуття, все таке незвичайне, але чомусь смуток мимоволі проймає душу.



Оголошено нову серію симфонічних концертів, в тому числі Патетичну симфонію Чайковського. Біля каси театру щодня були черги. Ті, що цікавились симфонічною музикою, поспішали заздалегідь купити квитки.

Юрій звертається до Олесі:

— Чи маєш ти бажання прослухати Патетичну симфонію? Чи це не буде занадто для твоїх нервів, — ті нестерпні душевні муки, що їх з такою потрясаючою силою й глибиною виявив у цій симфонії Чайковський?

— Це моя улюблена симфонія. Вона викликає такі болючі почуття... Розпач охоплює мене. Хіба це не справжнє чудо, — так відбити душевні переживання?

Юрій придбав квитки й радів, бо за кілька днів всі квитки були розпродані.

І тепер вони обоє нетерпляче очікували дня концерту, як великого свята. Це було подвійне свято, — перше виконання Патетичної симфонії після великої перерви. Шосту симфонію було знято з репертуару, як буржуазно-занепадницьку річ.

Вони вже давно не були на людях, і, тепер, чимсь незвичайним здавався їм великий натовп.

Юрій очікував Олесю біля театру, щоб увійти разом. Знаючи її вразливість, хотів охоронити її від дотики зо знайомими, від зайвих, непотрібних їй розмов, бо побоювався, щоб хтось не зіпсував їй настрою. Він теж мав бажання пережити цю симфонію без втручань сторонніх.

Коли Олеся з'явилась, він узяв її під руку, тримаючи близько себе, і так вони пройшли, щоб зайняти свої місця.

Патетична симфонія, сповнена гострого почуття

самотности, безмірної, тривожно-глибокої туги, бурхливо виявленого розпачу, свідомости приречености людини та передчуття смерти, — лунала в великій залі театру, захоплюючи слухачів.

Коли, в першій частині симфонії, після напруженої павзи, вир душевних переживань вибухає з незвичайною гостротою, Олеся бере Юрія під руку, немов шукаючи в нього захисту від такої скорботи. А мелодія „Із святими упокій”, що промайнула серед загальної бурхливости, була для неї вже занадто болючою... притулилась до Юрія. Друга напружена павза, — і нова тема сягає zenіту патетики.

Друга частина заспокоїла, заколисала, хоч і мала в собі й сумні елементи.

Бурхливість першої частини відновлюється з неймовірною силою в третій, і все наростає. Лунає марш в урочисто-тріюмфуючій формі. Коли звуки згасають, — знову розпач...

У фіналі (*Adagio lamentoso*) — душевні муки розставання з життям... безнадія... Вертається начальна тема фіналу, — схлипування, ридання, стогони... Після хорального уривка, подібного до фрагменту заупокійної молитви з першої частини, мелодія завмирає в глибинах низького регістра віолончель.

По закінченні симфонії оплески потрясли залю, вибухнули й не спинялись, лунали без кінця.

Коли опустили завісу, і оплески вщухли, Олеся й Юрій, як і більшість, залишились. Всі стояли мовчки, здавалось велика зала була ще сповнена проникливої музики...

— Може підемо, — промовив Юрій.

— Мені здається, ще звучить та хвилююча музика...

Юрій узяти її під руку, і вони залишили театр.

— Невідомо, кому Чайковський присвятив Пате-

тичну симфонію, це — глибоко особиста річ. Таємни-  
цю він уніс з собою в могилу, — промовив Юрій.

— Що він мусив пережити, коли писав самому собі Реквієм... Я зовсім інакше сприйняла цю симфонію, ніж раніш, глибше, чутливіше... Вона мене так зворушила...

— Звичайно, сім-вісім років у твоєму віці, — це якраз той шмат життя, коли формується світогляд людини, що вже має певний життєвий досвід, цілу низку переживань, стає чуткішою, починає помічати те, повз чого раніш проходила не бачивши... Навіть і я, з світоглядом, що ніби вже усталився, з багатим досвідом, — сприйняв Патетичну симфонію також інакше... І це тому, що ти ввійшла в моє життя... збагатила його.

— Я так щаслива, що ми відчули й пережили цю симфонію разом, це — немеркнучий спогад на все життя...

Деякий час ішли мовчки, і, немов зговорились, не поспішали додому, довго блукали по затишних вулицях сонного міста. Хотілось угамувати біль переживань...

\*  
\*\*

Другого дня о сьомій годині ранку Олеся й Юрій одночасно підійшли до каштанових дерев, де умовились зустрінутись. Щодалі, то більше цінували кожну хвилину проведену разом.

— Просто дивно, — сказав Юрій, — приходимо хвилина в хвилину до умовленого місця перед спуском до річки. Мені не довелося чекати...

— Ці хвилини — наші, і я не хочу відбирати їх у тебе... не хочу й сама втрачати їх... вони такі до-



рогі... Я сприймаю кожну хвилину нашої зустрічі як неповториме чудо...

— Які гарні слова ти сказала... повні змісту й глибокої істини... неповториме чудо...

— Життя — неповториме, а зустрічі з тобою — чудо!

— Скажи, моє чудо, чи ти спала цієї ночі? Під впливом Патетичної симфонії я не міг заснути...

— Я спала дуже мало... мене це виконання так зворушило, що заснула лише на світанку. І то був увесь мій сон. Та я почуваю себе бадьоро; щаслива, що ранок зустрічає так привітно, і ми знову маємо змогу відвідати наші улюблені закутки, а передусім верби біля нашої затоки.

— І шпильковий ліс, і нашу галявину...

Непомітно досягли річки, і тим самим човном, що й завжди, вирушили на прогулянку. Юрій скерував човен на середину річки, і вправно веслував, поставивши собі за мету якнайшвидше, поки немає спеки, досягти затоки. Олеся уважно стернувала, нічим не відволікаючись, стежила за прямою лінією, щоб скоротити шлях.

Після всього пережитого напередодні, їм хотілось бути подалі від людського ока, наодинці, пригорнутись і в поцілунках вилити свою любов, пристрасть і ніжність, заглушити тривожні передчуття, що їх навіяла Патетична симфонія. Музикальна тема смертельної туги викликала загострене відчуття життя, розпалила пристрасть, жадобу втіхи, пестоців...

Схвильовані вийшли на берег, і враз пахнуло на них духом буйної трави. І тут же, під вербами, Юрій обхопив Олесю за плечі, схилився й припав до її вуст, сп'янілий, жадібний. Довгий, терпкий поцілунок, — і йдуть далі своєю так знайомою стежкою, вдихаючи на повні груди п'янке, свіже повітря, насичене тонки-

ми пахощами трави й квітів. А щобільше наближались до лісу, то гостріше був запах живиці, що його кидав назустріч вітер. А в лісі, — в'язкий запах живиці, що стікала бурштиновими потічками з сосен, домішуючись до солодкавих пахощів шпильок, кружив голову.

— Ми рано виїхали цього разу, у нас буде більше часу для відпочинку...

— Все одно, час буде збігати неймовірно швидко, — відповів Юрій. — Під цією гіллястою сосною, немов під шатром, нам буде затишно, не буде так відчуватись спека. Ти згодна зо мною?

Тут гарно, а земля, немов килимом, вкрита сосновими шпильками.

— А ось біля цієї гілочки синіє просвіт неба...

— Як це чудесно! Ліс, звідки можна бачити невеличкий шматочок блакиті... Пахне тут сьогодні якомось особливо, — повітря п'янке, гостре, терпке...

— Ти хочеш сказати, що воно таке, як наше кохання... гостре, терпке, п'янке...

— Я зовсім сп'яніла...

— Невідомо від чого, від повітря чи від щастя.

— Дивну реакцію викликала в мене насичена трагізмом Шоста симфонія. Мені здається, що ніколи я не відчувала так гостро життєвої спраги, як після вчорашнього концерту. Музика ця, як саме життя, позначена гостротою контрастів. Симфонія, сповнена передчуття смерти, викликала в мене жагу життя та насолоди. Так, жагу насолоди! У житті все таке непевне, я сама так часто прислухаюсь до передчуття, тривожного й гіркого, що закрадається до серця в найщасливіші хвилини, які нам дарує доля... Я часом намагалась стримати себе, робила зусилля, щоб не забігати вперед, не вдумуватись у майбутнє, та моя перечуленість завжди таємниче нашіптувала мені йо-

го... А тепер не хочу вважати на привістки, хочу відкинути тривогу, що раз-у-раз наростає й отруює життя. Приймаю сьогоднішній день таким, як він є, — у сонці, блакиті, твоїх обіймах, пестоцях...

І, в затишку замріяно-виструнчених, вічнозелених сосен, розгорнулася тріумфуюча симфонія в мажорних тонах...

Вимріяний день минув хутко, ущерть сповнений хмільної, хвилюючої радості. І їм обом здавалося, що їхнє щастя дійшло сьогодні zenіту, і очі відбивали ту ясність, що її дає багатство внутрішнього життя.

Коли, вертаючись додому, підійшли до берега, де був їхній човен, спинились здивовані. Небосхил на заході жеврів жаром, на обрії почали скупчуватись хмари, набираючи розжевреного відтінку, що все темнішав і поступово переходив у синювато-малиновий колір, немов провіщаючи негоду.

— День був такий чудесний, мов дарунок, а захід сонця віщає зміну, буде вітряно, а потім, мабуть, і дощ, — промовила Олеся.

— Зловісно, але яка розкішна палітра, яке багатство фарб і відтінків! Велично й грізно відходить сьогодні сонце... цілий день була така ніжна блакить, що її тільки вимріяти можна, — і ось несподівано такий контраст...

— В лісі, серед сосен, над нами була радісна блакить, а тепер ми вертаємось до міста, до життя з його несподіваними хмарами й суворими законами.

— Ходімо до човна, Олесю.

— Зачекай хвилинку!

Вона підійшла до старих дерев, і зірвала маленьку гілочку собі на згадку.

— Ці верби, немов наші дорогі друзі, — промовила до Юрія, — вони вітають нас, коли наш човен наближається, схиляючи своє гілля до води, і так само,

ніби з нами прощаються з поклонами. Вони якісь такі одухотворені, мудрі. Безперечно, мудрі, бо стільки бачили й передумали.

— Це тобі, Олесю, сюжет для поеми.

— Може колись і напишу, та значно пізніше, бо тепер я так інтенсивно живу, що це відбирає всю мою увагу, енергію, думки й почуття; не залишається емоцій для творчости.

— А я закінчив призначений тобі малюнок, залишилось тільки покрити його.

— Це для мене радісна новина...

— Хочеш поїхати зо мною й подивитись на малюнок?

— Ні, не хочеться мені їхати туди... де можна зустрінути знайомих... особливо сьогодні, не хочеться, щоб домішувалось якесь інше почуття, хочеться оту ясну блакить обережно довести додому, зберегти від дотику інших...

— Як хочеш, я не умовляю, роби так, як підказує тобі твоє чуття... Я знаю твою вразливість і чутливість, і не ображаюсь...

— Краще іншим разом....

— Ти вже попрощалась з вербами? — усміхнувся Юрій.

Він допоміг Олесі ввійти до човна, вскочив сам, відштовхнувся веслом від берега, і почав веслувати. Поверхня річки переливалась червонуватими мінливими відблисками, віяло свіжістю, знявся західний вітер.

— Завтра ми в місті пообідаємо разом, а потім може поблукаємо десь на свіжому повітрі, добре?

— Так, вранці я буду зайнята, а о третій годині зможу прийти. І потім я вже нікуди не буду поспішати, будемо разом, поки це можливо.

— Думаю, що ти добре будеш сьогодні спати, ти

така заспокоєна, очі твої такі блакитні-блакитні, ясні, випромінюють глибоку радість, світяться щастям...

— Ти теж не міг спати... А тепер, заснеш?

— Я так повний тобою, що хоч і засну на якийсь час, — ти мене приснишся, будеш зо мною...

— Любий Юрію, рідний, мій...

— Твій...

\*\*

Не розплескала Олеся свого настрою щасливо-спокійного, привезла в свою хату, як скарб. Ходить, порасться в своїй кімнаті, а очі сміються... Розмовляє зо своїми, обличчя спокійне, і вуста не всміхаються, а очі зраджують, випромінюють нестримну радість...

У такому настрої пішла Олеся в ліжку, взявши з собою книгу. Ліниво перегортала її, та від тексту її відволікали власні думки, згадки про минулий день. Кінець-кінцем відклала книгу, вимкнула світло, і непомітно заснула. Спала міцно, не прокидаючись аж до того часу, коли крізь щілини віконниць не пробилось в кімнату соняшне проміння. Їй хотілося ще спати, та враз згадала, що має невідкладні справи. До зустрічі з Юрієм вона мала зробити певну роботу; до неї мусять прийти на примірку, не може вона вилежуватись...

Тільки встигла впорядкувати кімнату, одягтись, поснідати, як пролунав дзвінок. Знову принесено з крамниці квіти. Цього разу біле латаття було оточене блакитними й білими трояндами. Блакитні троянди о цю пору були в моді, та Олеся не захоплювалася штучно вирощеними блакитними трояндами, бо вони майже не мали пахоців. Вона зрозуміла, що Юрій обрав цей колір як згадку про вчорашню блакить...

Усміхнулась, поставила квіти в воду, узялась до праці. Шила не відволікаючись, устигла зробити намічене, звільнилась о другій годині, і почала вбиратись, щоб своєчасно вийти на умовлену зустріч.

День видався гарний, соняшний, але дуже вітряний, і Олеся мусила подбати за волосся, скріпити так, щоб вітер не розвіяв. Убрання — кольору морської води в ясний соняшний день. Прикріпила з лівого боку білу троянду. Коли виходила з дому, завжди приколывала якусь квітку або якесь кольорове листячко, якщо це було восени. І тепер не забула приколоти троянду, знала, що це буде приємно Юрієві.

Була ще одна радісна зустріч, — відбиток настрою попереднього дня, проведеного в лісі. І все, що вони там переживали, відчули, зрозуміли, — вилилось у глибоку радісну ясність, що визначилась тепер одним словом — „блакить”.

Знову зустрілись одночасно, — свіжі, усміхнені, заспокоєні. Обідали разом.

— Як твої очі сміються, — сказав Юрій, — спокій і радість відбиваються в них. У тебе це — природньо. А чи знаєш ти, що артистам треба вміти передавати радісний настрій очима? Тобі могли б позаздрити...

— Коли почуття, ніби переповнена чаша, що ось-ось переллється через вінця, а потім несподівано охоплює душевний спокій, зрозуміння, ясність, то це ж така радість, що не можна її заховати в собі, вона мусить виявитись назовні, як не в руках і словах, так очі зрадять. Мені здається, що я сміюсь так „артистично” вперше в моєму житті. У мене ще не було особистих переживань такої сили, як з тобою, та близькість, що нас так з'єднала...

Сп'яніння душі... і тіла...

— Так, ти договорив за мене, — справжня гармонія...

подавали страви досить повільно, і вони нетерпеливились, хотілось скоріше вийти на свіже повітря, поблукати. Перекидалися словами, півсловами, зрозумілими лише їм. Промовляли очі, ледве помітні рухи кутиків уст, пальці рук.

— Куди б ти хотіла поїхати завтра? — запитав Юрій.

— Завтра? Завтра не можу, це мій день реєструватися на біржі праці. Цього проминути ніяк не можна.

— А після біржі?

— Після біржі матиму ще справи, що їх мушу полагодити.

— Тоді коли ж?

— Коли ж?.. Могла б зустрінутись у місті надвечір.

Після вечері блукали, поблизу міського саду, пустельними широкими вулицями, де просторі тротуари були обсажені в два ряди старими гіллястими деревами. Вони пішли тією стороною, що межувала з міським садом, і почували себе там, немов у парку. Коли ж насунулись присмерки, то було справжнє відлюддя, і вони опинились насамоті, ішли рука в руку, і могли вільно розмовляти.

— Я й не знав, — сказав Юрій, — що недалеко від вас є таке гарне й затишне місце для прогулянок. Хочеш завтра зустрінутись тут? Я буду на тебе чекати, і ми зможемо тут погуляти, умовимось щодо плянів на наступні дні. Якщо ти не можеш звільнитись раніш як о восьмій годині, то я використаю цей день, щоб побувати там, куди я збиравсь піти. Отже, умовились? А тепер мусимо розлучатись.

Юрій довів Олесю до її вулиці, ніжно поцілував її руку, і вони розійшлись.

Олеся прийшла додому в гарному, спокійному настрої. Ще було досить рано, і вона мала час для своєї

роботи. Тільки розпочала шиття, як похопилась, що не умовилась з Юрієм щодо малюнка. Якась жага побачити якнайскорше його твір охопила її. Забутливість розхвилювала її, їй все здавалось тепер, що своєю неувагою вона завдала йому болю. Як це трапилось, що вона навіть не запитала його сьогодні... Не могла зрозуміти. Це зіпсувало їй настрої.

Вона шила, бо мусила підготувати до примірки замовлене вбрання, та шиття не йшло гаразд, нитка раз-у-раз уривалась, заколені в рубці пшильки висипались на підлогу, вона добре усвідомлювала, що, через її неуважність і нервовість, робота посувалась повільно й буде потребувати більше часу, ніж вона передбачала. Тепер вона вже шкодувала, що не поїхала з ним на його квартиру, коли він запрошував її подивитись на малюнок.

\*  
\*\*

Наступний день минув для Олесі досить метушливо. О першій годині вона була на біржі праці, де зареєструвалась. Потім поспішила додому, бо до неї мали прийти на примірку. Після того мусила ще шити, щоб закінчити вбрання, яке обіцяла на сьому годину. А після сьомої почала збиратись, щоб зустрінутись із Юрієм.

Коли побачила його здалеку, якась тривожне передчуття охопило її. Прискорила кроки, і не помилилась. Помітила, що він стривожений. Привітались, повернули в напрямку міського саду, прийшли на вулицю, де блукали вчора. Тут було пустельно, і вони могли говорити вільно.

— Юрію, любий, що трапилось?

Юрій помітно вагався, ніби не знав, як перейти межу, як увести Олесю в те загрозливе, що насувалось



на нього. Олеся не квапила його, взяла під руку, немов сказати хотіла:

— Щоб там не трапилось, а ми будемо разом...

— Юрій мовчки цілує її руку, ронить слова:

— Я винний... Почуваю себе винним перед тобою...

— Юрію, в чому ж твоя провина?!

— Я втягнув тебе до своєї орбіти...

— Так, наші орбіти схрестились...

— А тому я й відповідальний за тебе...

— Кажіть ясніше!

— Насувається небезпека...

— Яка небезпека?!

— Терору й арештів, що вже почалися в Грузії.

— Що ти кажеш?!

— І ця небезпека може незабаром перенестись і на Україну, особисто на мене, а через мене й на тебе...

\*  
\*\*

Грузія, після звільнення від царського колоніалізму, відновила свою давню державність. Та новий червоний імперіалізм знову встановив колоніальний режим у Грузії, проти якого повстали не лише консервативні кола, але й робітники-шахтарі, які захищали й соціальні здобутки свого національного відродження.

\*  
\*\*

Прикритий папером малюнок, що був на письмовому столі Юрія, зразу привернув увагу Олесі своєю білою плямою, як тільки з'явилось світло.

Юрій включив ще й настільну лампу, зірвав папір, і пильно подивився на Олесю.

Олеся, як зачарована, уп'яла очі в малюнок.

— Подобається тобі?! — запитав Юрій.

Олеся кидається до нього, жагучими поцілунками вкриває його обличчя, обіймає його голову, схиляє її до себе, ніжно цілує у вічі, а потім знову загоряється, і пестить його. Притихає й ховає своє обличчя на його грудях. Він бере її голову в руки, повільно тягнеться до її вуст, хоче передати їй свою ніжність, любов, жагу... Потім гасить горішнє світло, і в кімнаті — присмеркова тінь, і лише малюнок, освітлений настільною лампою, по-новому заграє своїми кольорами. Їм його добре видно з канапи. І вони знову переживають радісні хвилини, позабувши на мить про гірку, тривожну дійсність.

Згодом Олеся знову підходить до малюнка й вдивляється в нього. Поруч і Юрій, тримає її за стан.

— Малюнок цей обвіяний думками про тебе. Якщо тобі в житті буде колись тяжко, тяжко й нестерпно болуче, підійди до малюнка, і знай, що я з тобою, міцно твою руку тримаю, сповнений мого кохання до тебе... Дивись на нього, і тебе обгортатимуть мої думки, ти заспокоїшся... Я стільки душі вклав у цей малюнок, що він буде тобі випромінювати все, що я передумав, коли малював його. Думки про тебе допомогли мені створити його таким, яким він є тепер...

— Так, це буде згадкою на все життя... але з тобою ж!

Звідти їм довелось іти пішки, і це їм навіть подобалось... Довший час будуть разом... будуть відчувати одне одного поруч...

Довго йшли мовчки, а коли наближались до тієї вулиці, де мешкала Олеся, Юрій звернувся до неї, з якимсь внутрішнім зусиллям промовляючи кожне слово:

— Ти ж розумієш... мені не можна... залишатись тут... мушу зникнути... поки не пізно...

— Наша доля спільна за всіх обставин... буду з тобою...

— Олесю, дитинко, це ж неможливо... я намагатимусь... перейти кордон... це в горах... ти ж не витримаєш переходу... Це — такий ризик для тебе, я не можу прийняти такої жертви...

Олеся схвильована, та вона мовчить. Раптом їй спадає на думку:

— Її присутність може ускладнити його втечу, або й зовсім зірвати...

На Олесиному обличчі відбивається внутрішня боротьба. Зусиллям волі намагається перемогти себе. Коли трохи заспокоюється, тихо промовляє:

— Юрію, я примушена згодитися з тобою...

Почав накрапати дощ, знявся вітер.

Олесю, все небо вкрите хмарами, це — дощ затяжний. Але завтра ми мусимо зустрінутись. Якщо не можна буде, через зливу, вийти з дому о третій або о п'ятій, то приходь до кіна, незалежно від погоди. Обіцяєш мені? Час якийсь тривожний, так хочу бачити тебе щодня...

— Звичайно, я прийду. Будь-що-будь, я прийду. Як же ж інакше? Нехай буде дощ, а я мушу з тобою зустрінутись. Не турбуйся...

Сьогодні я проведу тебе до самих дверей, бо ти своїм убранням не зможеш захистити малюнок від дощу. У тебе ж є ключ, і, коли ти відкриєш двері, я передам тобі малюнок.

Вогні в усьому будинку вже були погашені. Усі спали. А, коли Олеся внесла малюнок у кімнату, вона вийшла в сіни, щоб проститись з Юрієм. Тримали одне одного за руки, ніяк не могли розстатись.

\*

\*\*

Олеся була задоволена, що їй ні з ким із своїх не треба було розмовляти, і удавати з себе спокійну, врівноважену. Своє горе, свій біль вона принесла додому, і хотіла бути насамоті. Не могла плакати, не могла слізьми полегшити своє горе. Принесений малюнок не хотіла розгортати, виставляти так, щоб інші могли бачити й розпитувати про нього. Цей скарб належав лише їй. Сховала його обережно в шафі так, щоб не пошкодити.

На столі ще стояли ті троянди, які прислав їй Юрій після пережитої „блакиті”. Подаровані, як символ вимріяної радості, вони тепер свідчили про скороминучість щастя, гіркоту життя, терпкий сум.

— От і прийшло воно, — думає Олеся, — те, що тривожним передчуттям вже давно нависало, давило.

Б'ється гілля дикого винограду в вікно, безжалісно тріпає його вітер, а скісний дощ заливає хвилями віконні шибки. Бурхає негода, вітер свистить, завиває.

Олеся — на тапчані, підібравши під себе ноги, в глибокій задумі, дивиться в одну точку, немов намагається щось збагнути...

Минають години, а вона все сидить замислена, не поворухнеться, думає свою думу. А над ранок, не роздягаючись, лягає тут же на тапчані, прикрившись хустиною. Знесилена засинає.

Та сон тривожний, і вона раз-у-раз прокидається. То їй сниться батько, зігнутий від горя, то впливає образ Юрія, і чуються його, так важко вимовлені, слова, слова промовлені до неї через силу. Блакитні очі батька сумні, він дивиться запитувально на неї, біля нього зажурена мати... А ось чорні, глибокі Юрчині очі, вони теж запитують... вона ж його улюблена... і тепер, у критичну для нього хвилину, вони примушені розлучитись...

Прокидається, не може спати...

А вітер рве виноградне гілля, дощ настирливо б'ється в вікно, немов вимагаючи чогось від неї... Чого? Відповіді?

Вона лежить у напівзабутті, засинає... Та, розтривожена снами, пробуджується, півсонна оглядається навкруги, немов намагаючись пригадати, що трапилось, звідки цей пекучий біль... І вона прокидається вдруге, повільно усвідомлюючи дійсність. Підводиться, підходить до вікна. Надворі сіро, похмуро, дощ ллє безперестанку, створюючи враження якоїсь безнадійности, немов небо прорвало. Стукотять краплі по залізному підвіконню, дзюрчать потоки, біснується вітер.

Олеся вже знає, що вони не зможуть зустрінутись о третій годині, та не може тривати така злива цілу добу, сподівається, що надвечір вщухне ця розлютована стихія. А о сьомій годині вона піде, незалежно від того чи буде шторм, чи втихомириться.

Відчиняє шафу, вибирає відповідне до негоди вбрання, знаходить парасольку, шкіряне взуття, тримає все напоготові...

Утомлена, стривожена, доведена до розпачу, відчуває, — мали сповнитись передчуття, що так хвилювали її. Адже прийшло те, з чим не можна боротись...

Її кликали снідати, обідати, та вона відмовлялась. Трохи згодом мати принесла в її кімнату горячого чаю й спечений вдома хлібчик, умовила її, що в таку погоду їй треба хоч трохи зогрітись.

На сьому годину вітер ущух, а дощ і далі тривав. Тепер він сіявся дрібний, тихий, немов затяжний осінній. Олеся вийшла на вулицю. Хоч вона ще мала дойти часу до початку сеансу, проте йшла швидкою ходою, поспішаючи зустрінутись з Юрієм. Під ногами жлюпала вода, скрізь були калюжі, Олеся намагалась обходити їх, а часом перестрибувала.

Коли вона підійшла до кіна, Юрій уже був там. Олеся знала, що в фойє, серед натовпу, вони ні про що не зможуть говорити, навіть натяками. Передчуття підказувало їй тривогу. Та, раніш, ніж щось почути, треба було пересидіти цілий сеанс. Доц не вщухав, і це було єдине місце, де можна було зачекати в надії, що він припиниться, і буде можливість поблукати на вільному повітрі.

Олеся відразу помітила, що плащ на грудях трохи випинається, немов там щось було приховане. Юрій уже мав квитки, і вони пройшли в залю. Як тільки погасили світло, він відвернув ліву полу свого плаща, витяг звідти загорнуті в папір троянди, і передав їх Олесі. Вона перелякалась. Їй це здалося тривожною ознакою, та вона намагалась перемогти своє зворушення. Тримала квіти у правій руці, а ліву взяв у свої руки Юрій.

Олеся подумала:

— Неминуче вже прийшло . . .

Почався фільм, — старий, заялозений, дурний; один з тих, що, замість того, щоб його викинути на смітник, надіслали на провінцію.

У такі трагічні хвилини їхнього життя перед ними розгорталась беззмістовна, вульгарна мелодрама. Вони не дивились на екран. Обставини загнали їх під цей дах, і це здавалось їм глузуванням долі. Навкрути — натовп, — жодного зайвого слова. Тримаяться за руки, сидять мовчки. Коли виходять з кіна, доц і далі сіє, навіть дужчас. Та вони не звертають на нього уваги . . .

Ідуть пішки, він мусить їй щось сказати. Вона це відчуває, він дожидає лише того, щоб натовп розійшовся.

Чому він приніс їй — в кіно — троянди? Невже? . . .  
— думає Олеся.

І ось вони на самоті. Юрій зворушений, не може розпочати, збирається на силі...

— Олесю, завтра... на світанку... через Азію, — єдиний шлях... єдиний рятунок. У тебе теж була можливість втекти... разом зо мною... але ми вирішили, і тепер мусимо попроситись.

Олеся кидається до нього, вкриває поцілунками обличчя, вогкі очі, припадає до вуст... Чиї то сльози? — їхні...

І вони мовчки йдуть у напрямку до її будинку.

Прощаються... вони цілуються, Олеся хоче стримати себе, та сльози мимоволі течуть по обличчю...

— Я подам тобі вістку...

\*  
\*\*

Коли Олеся ввійшла до своєї кімнати, вона зняла все, що було на ній, — промокла до рубчика. Убралась у халат.

— Думала:

— Терпко розлучатись... де взяти сили, щоб пережити все це...

Розуміє, що ніхто не може допомогти їй. Вона сама обрала цей шлях, і мусить без скарги нести болючий тягар розлуки.

Сидить на тапчані, згорнулась, прикрилася теплою хусткою. Холод пробірає по спині, і, знервована, починає тремтіти... вкривається ще тепліше, щоб зогрітись, втома звалює її, сон знемагає, і вона засипає...

Це — глибокий сон знесиленої, вкрай вимученої людини, коли вичерпано духовні й фізичні життєві сили. Через перетому вона спить довго, міцно-міцно. А коли прокидається, і оглядається навкруги, її блукаючий погляд зупиняється на трояндах. Тоді вона враз схоплюється на рівні ноги, поспішає до вікна,

нервовим хутким рухом розкриває віконниці, і в кімнату вривається скісне соняшне проміння. Вона скрикує.

Звучать слова:

— На світанку...

І немов лише тепер доходить до її свідомости, що вона назавжди втратила Юрія. Сльози заливають її обличчя, вона не може спинити їх, вони ллються без упину... і, безсила, вона опускається на килим біля тапчана, закриває руками обличчя, схиляється головою на тапчан, і виплакує своє горе... Плаче довго, до знемоги. Згодом підіймає голову.

Кімната залята сонцем. Вона не зможе знести цього яскравого світла, їй болоче від нього... Встає, підходить до вікна, і причиняє віконниці. Намагається стримати сльози, та не в стані перемогти себе.

Минають години. Мати питає крізь двері:

— Що з тобою? Ти хвора?

— Голова болить, коли стане краще, я вийду...

— Може тобі принести чаю в кімнату?

— Ні, мені не хочеться рухатись, дякую.

Їй потрібний тепер час, щоб заспокоїтись. Не хоче виявляти горя назовні. Бореться з собою. Мусить опанувати себе.

Намагається заснути, і не може. Занадто збуджена... Не може збагнути, як вона могла розлучитись з Юрієм. Хотіла ж розділити з ним його долю...

Згодом думає:

— Коли вона вперше виїхала з ним поза місто, він попередив її про своє непевне становище, і вона свідомо прийняла це. Чому ж тепер вона дорікає собі?

І в напівзабутті чує, як вертається з праці батько, — знайомі кроки вздовж передпокою, що межує з її кімнатою. Трохи згодом входить до Олесі мати. З її вагання, якоїсь ніяковости Олеся догадується, що



батько приніс з роботи новину. Мозок прорізує думка:

— Чи встиг? Чи встигне там?

Тривога за Юрія над власний пекучий біль. Олеся насторожується, зосереджується, намагається зібрати себе. Думки — там, де вирішується Юрчина доля.

— Ти б відчинила вікно, — говорить мати, ставлячи на стіл склянку з чаєм.

Мати виходить із кімнати. Олеся підводиться, відчиняє віконниці, розчиняє вікна. Рухається по кімнаті, немов збирається дати лад розкиданім речам. Ходить від столу до столу, від ліжка до тапчана, підходить до вікна, мружить запалені очі. Сонце зайшло за ріг будинку, та яскраве денне світло нестерпуче ріже очі, і вона залишає вікна розчиненими, віконниці ж причиняє.

— Чому так болюче від світла? — воно ріже очі й душу...

На стільці зів'ялі троянди...

Треба ж було поставити їх у воду...

Бере довгі міцні стеблини з уже похиленими голівками, вбирає терпкі пахоці вмираючих квітів...

\*\*

За кілька день увечері прийшов Євген Іванович. Олеся запитувально глянула йому в вічі. Що прийшов він сказати? Що знав? Він був щирим другом, та стриманою людиною, і Олеся не знала чи догадувався він про її взаємини з Юрієм. Уперше, після того, як зустрілась з Юрієм, вона була віч-на-віч з Євгеном Івановичем. Заховуючи хвилювання, привіталась з ним. Запросила сідати, не поспішала з запитаннями.

І Євген Іванович почав:

— Ви, безперечно, знаєте, що наш спільний друг кілька день тому зник. Чимало чуток кружляє навко-

ло цієї події. Виявляється, що Юрій не був громадянином нашої країни, а був засланий з іншої країни, і тепер його шукають.

— Звідки вам відомі такі деталі? — запитала Олеся, переборюючи тривогу, тон у неї був удавано-спокійний.

— Про це все я знаю від батьків Марії, де Юрій харчувався. Протягом довшого часу він до них не заходив, і не попередив їх, як це бувало, коли виїздив поза місто. Тоді вони зрозуміли, що його немає в місті. Зник не попрощавшись. А деталі, що за них ви питаєте, це — чутки, що повзуть по місту... До батьків Марії вже приходили ті...

— Коли?!

— Вчора вдень...

Олеся з полегшою думає:

— Встиг!..

— Були ті відвідувачі й у декого інших. Вони, без сумніву, стежили за ним.

Олеся мружить очі, немов у якусь далечинь вдивляється...

Коли Євген Іванович уходить, вона потискує йому руку: друг із нею в таку тривожну для неї годину...

Цього вечора довго світиться вікно Олесиної кімнати. Вона переглядає папери в шухлядах свого столу, викидає все зайве. Мусять бути наготові до найгіршого. Ця кропітка, зосереджена робота так вбирає її увагу, що механічні рухи якимось заспокоюють її, відволікають думки від найголовнішого...

Дні минають сповнені пекучого болю. Робить зусилля, хоче перемогти себе й заховати горе, та воно раз-у-раз вибухає назовні. Щастя, що — насамоті.

— Це ж мій власний біль, — думає вона, — мушу заховати його від інших якнайглибше.

І замислена, зосереджена сидить не рухаючись го-

динами, далеко думками. Стук у двері, якесь запитання, — і вона знов у своєму оточенні...

Час минає без якогось зовнішнього втручання в її життя. Офіційні представники не з'явилися до неї розпитувати про Юрія, значить про їхні зустрічі було відомо лише лісові, а він мовчав.

Час від часу заходить Євген Іванович. Ніколи ніяким натяком не втручається у внутрішнє життя Олесі. Не розпитує. Як завжди, уважний, та без тієї перебільшености, що тепер могла б межувати з жалістю.

Олеся ніде не буває, ні з ким із знайомих не зустрічається. Про події в місті в родині ніяких розмов. Новини приносить Євген Іванович. Вона ніколи не розпитує. Він розповідає сам, коротко, з якимсь епічним спокоєм, ніби даючи їй змогу приховати чи виявити особисті почуття. Олеся ж теж стримана, і залишається такою.

Вона довідалась, що Марія вернулась із Криму, і родина збирається покинути місто. Настрій у них тривожний, вони мають виїхати до родичів, що живуть у Москві.

І одного разу, на головній вулиці, — несподівана зустріч. Спіймала на собі погляд Марії, що наближалась до неї. Марія втопила очі, мов вичитуючи на Олесиному обличчі якусь таємницю... Олеся глянула й пройшла, як завжди ходила, з піднесеною головою; жоден мускул не поворухнувся на її обличчі. Нікому не спало на думку вітатись, і від того не було ніякості, — то були секунди насичені вихрами думок.

\*\*

В житті Олесі — нова смуга. Дістала повідомлення, що її прийнято до ВУЗ'у. І все тепер зосередилось на-

вкруги цього. Враз виникло багато справ у зв'язку з переїздом до місця навчання. Отже, потрібно знайти пристановище, подбати про теплий одяг, закінчити й здати всі замовлення. І це все треба зробити протягом одного місяця.

Батьки були задоволені, що ці клопоти відволікали Олесину увагу від її переживань. Вона зблідла й скудла, і це їх хвилювало. До того ж, теперішні турботи набули спільного характеру, про них точилась розмова, радились, і це сприяло зближенню, замиренню родини. Зовні все було добре, та Олесине горе залишилось її власністю. Ніколи жодним словом не обізналась вона про нього, не зважаючи на гарні стосунки з батьками. І ніхто з них ніколи не торкнувся цього питання. Була вдячна їм за це.

Про новину Олеся написала Євгену Івановичу, і він незабаром завітав до них. Були яскраві серпневі дні, і листя вже розцвічувалось різнобарвно. На цьому тлі Олесине обличчя, позбавлене засмаги, видавалось блідим, і в Євгена Івановича майнула думка:

— Чи не хотіли б ви поїхати якогось дня човном? Відпочили б, трохи засмалились би перед тим, як виїхати. Що чекає вас? — навчання й робота . . . треба ж сили на те . . .

— Згода, — відповідає Олеся, а сама думає, — ще раз гляну та попрощаюсь з дорогими вербами, річкою, з лісом . . .

Раптом пронизує думка:

— Чи вистачить сили? Де позичити рівноваги?

Умовляються, і через три дні Євген Іванович ранком заходить по неї, і вони минають березовий скверик, спускаються в напрямку станції до річки. Капшани залишаються на горі праворуч. Олеся лише глянула, — і вир спогадів. Вона підтримує розмову, а одночасно, — внутрішнє, власне, десь глибоко заховане,

— пригадує найменшу дрібничку минулого на так званому шляху. Звучать інші слова, спалахують інші усмішки.

День випав гарний, соняшний, якийсь лагідний. Сонце добре гріло та не було вже липневої спеки, а на воді віяло прохолодою.

Олеся була замислена, — кожна невеличка затока, мальовниче скупчення латаття, верби з пониклим гіллям, що купається в воді, самотна сосна на стрімкому березі, чагарники на пісках, — усе жило, промовляло, викликало спогади, загострювало біль. Їй здавалось, — вона знову чула знайомий голос, що його своєрідна інтонація завжди хвилювала її.

Євген Іванович спостерігає, та веслує, немов не помічає. Не порушує Олесіної мовчанки.

Трохи згодом виводить човен на середину річки, кидає весла, і човен поволі лине за течією... Під час відпочинку — розмова. Хочє розважити Олесю та спрямувати її думки на майбутнє, на навчання, що його вона так прагла, і що, здавалось, було єдиною метою її останніх років.

Втягнув Олесю до розмови, і це оживило її, вона ділилась своїми плянами, назвала прізвища професорів, що мали читати лекції з літератури та мовознавства. Раділа, що їй пощастить слухати саме їх, таких авторитетних фахівців і відомих українських патріотів. Крім великої міської бібліотеки, вона буде користуватись і університетською бібліотекою. Олеся розшукала знайому родину, і зможе там зупинитись, аж поки не знайде собі кімнату.

Євген Іванович веслував, слухав і скеровував далі розмову в бажаному напрямку.

Він устиг багато побачити до того часу, як кордон опинився на замку, захоплювався літературою тоді, коли можна було діставати книжки, незалежно від

того, де вони видавались. Був цікавим співбесідником, володів мистецтвом розмови. Кінець-кінцем звернув розмову на літературну тему, що завжди захоплювала Олесю.

Розмовляючи, вони непомітно досягли оточеної вербами затоки. Широким помахом весел, Євген Іванович загнав човен у пісок, вистрибнув на берег, і допоміг Олесі висісти. Пішли до узлісся, до того місця, де був великий старий пень, а повалений стовбур біля нього міг правити за лаву. Олеся всміхнулась, — вона знала, що Євген Іванович любив порядок, отож він обрав для відпочинку й сніданку саме таке місце, де був „стіл” і „лава”.

Олеся господарювала, розгорнула пакунок з їжею, пригощала Євгена Івановича. Час від часу відгукувалась на його звернення до неї, а всередині друге „я” жило своїм життям. Вони сиділи обличчям до галявини, яку Олеся так часто перетинала з Юрієм, і свіжий вітер, що овівав її обличчя, ніс, разом з п'янкими пахощами буйних рослин, хвилюючи, болючи спогади. Згодом вона так заглибилась у свої думки, що почала відповідати невлад, і Євген Іванович змінив свою тактику, не наполягав на розмові. Вони блукали узліском майже мовчки, і так само в задумі спустились до річки. Мали засвітла вернутись до міста.

Порожевіле від сонця й вітру Олесине обличчя, хоч і видавалось свіжим, мало познаки душевної втоми.

Євген Іванович відштовхує човен від берега, і Олеся відчуває біль, — рвуться останні зв'язки. Безнадія? Верби плачуть? І раптом звучать слова:

— Я подам тобі вістку...

Так, вона вірить, цим вона буде жити... Юрій подасть вістку...

Коли прощається з Євгеном Івановичем, дякує йому, що він умовив її поїхати човном, і додає:

— Природа має цілющу силу...

Євген Іванович цілує руку, обіцяє принести потрібну їй книгу.

\*\*

Різноманітні справи, зв'язані з від'їздом, вбирають Олесину увагу. Вона ледве встигає залагодити те, що намітила. Не помічає, як збігає час.

І раптом — думка:

Євген Іванович обіцяв зайти, а його й досі немає. Що з ним?

Її дратує, що не існує такої звичайної вигоди, як телефонічний зв'язок. Пошта працювала повільно, місцеві листи приходили часом на третій день. Сідає за стіл, поквалливо пише листа й несе його на пошту, щоб прискорити рух. Чомусь хвилюється. Їй дивно, що така точна, організована людина могла не додержати свого слова. Вона стурбована, та йти до Євгена Івановича так далеко, що забере півдня... Вирішила зачекати відповіді на свій лист.

Дні минають, відповіді немає.

— Треба навідатись, — думає Олеся.

І ось одного дня вона побачила здалека на вулиці свою знайому, що з нею вчилася разом у гімназії. Їй хотілось пройти непоміченою, знала, що це буде зупинка надовго, бо та почне розповідати про всі новини міста... зо своїми коментарями. Уникнути зустрічі було неможливо, Катря окликнула її як раз біля кіоска, де продавали цигарки. Привітались. Тільки Олеся хотіла з увічливости щось запитати, як Катря випалила:

— Чи ти знаєш, що Євген Іванович помер?

— Євген Іванович!?

— Так, його вже поховали.

— Це вже занадто, — блискавично пронизало холодом Олесю.

— Хвилинку, — сказала вона Катрі, повернувшись до продавця, непомітно витерла сльозу, що покотилась по обличчю, купила цигарки й сірники. Поки розкривала пачку, прикурювала, — перемогла своє зворушення.

— Хіба ти палиш? — запитала Катря.

— А ти не знала? — зміркувала відповіді Олеся,

Катря дивилась на Олесю, намагаючись помітити сліди хвилювання. Вона чула, що Євген Іванович відвідував Олесині літературні вечірки, може й зустрічала їх колись разом на вулиці, і цього їй було досить, щоб зв'язати їхні імена пліткою. І тепер якесь злорадне почуття охопило її... Олесю ж трималась, бо все це їй було відомо, і вона не хотіла розкривати перед Катрею свою душу.

— У нього був плеврит, а потім якесь ускладнення, — вела далі Катря.

Олеся ж не розпитувала, у неї була думка, — відвідати нещасну матір Євгена Івановича.

Вражена, розбита верталась Олеся додому. Дорікала собі, що не навідалась до Іванченків; уявляла собі самотню, стару жінку, що мусила доглядати тяжко хворого сина, ходити до лікарів, до аптеки, і не мала ніякої допомоги... ніякої моральної підтримки...

Коли розповіла своїм про смерть Євгена Івановича, всі були вражені, жаль узяв родину... Передчасна смерть пригнічувала всіх. Це була своя людина, що їй можна було довіряти в ті часи, коли була потрібна велика обережність.

— Сорок років, — сказав батько, — це ж вік, коли людина досягає справжньої зрілості, індивідуальність уже сформована, то є час, коли вона може так багато дати... Олесю, — звернувся він до доні, — тобі треба



йти до його мами й висловити від усіх нас співчуття...

— Я піду, мені лише потрібно трохи часу, щоб самій заспокоїтись. Я ж мушу перед нею триматись... Це буде тяжко... Хіба можна полегшити біль втрати сина?

І ось Олеся насамоті в своїй кімнаті. Робити сьогодні вона нічого не може. Переживає ще одну втрату, і серце крає свідомість, що не прийшла вчасно допомогти... І якийсь протест наростає у глибині душі, — розлучилася з коханим, втратила друга... Чи це не занадто? Все падає на ті ж самі плечі...

Два дні пізніше, коли Олеся знову була в місті, до неї підійшла незнайома жінка, і запитала її чи знає вона про смерть Євгена Івановича. Олеся глянула, перед нею стояла жінка років сорока, а може трохи більше. Висока й струнка, жіночна, з гарним обличчям, убрана зо смаком, вона справляла дуже добре враження.

Олеся до неї з довір'ям:

— Два дні тому мені про це сказали, та я не хотіла розпитувати, не хотілось мені розмовляти з тією особою... До того ж ця вістка мене дуже схвилювала... довідалась, що його вже поховано... Мені було так прикро, що я нічого не знала, і не могла допомогти його матері в такий важкий для неї час...

— А я знала, що він хворий, та мені було ніяково зайти, я не наважувалась... Не знала, як він на це подивиться... Час від часу приходила до будинку, а не сміла постукати... Лише потім довідалась від його матері, який він був самотній під час хвороби, не було кому з ним посидіти, поговорити, бо вона весь час — то в аптеку, то по лікаря...

— О, якби я знала це, — вирвалось у Олесі. — Чи ви чули про мене?

— Так, я вас знала, а Євген Іванович говорив мені, що він відвідував ваші літературні вечірки, був високої думки про вас . . . та з горя я вратила розум, я розгубилась . . .

— Він був самотній під час хвороби, — прошепотіла Олеся, а їй здалося, що вона лише подумала.

— Він все просив давати йому книги, і весь час читав, а цього не можна було дозволяти, це шкодило . . . у нього ж була гарячка . . . Я переступила поріг будинку, коли він помер.

— Якби я знала . . . Замість писати, я мусила б відвідати . . .

— Ваш лист прийшов того дня, коли він помер. Мати не знала, що робити з листом. Розкрити? А потім вирішила не розпечатувати, і поклала його до труни.

Минуло кілька днів, і Олеся вирішила відвідати матір Євгена Івановича. Вона здавала собі справу, що це буде тяжкий іспит для неї, та не можна було відкладати, дні перед від'їздом були раховані.

Шлях був довгий, треба було йти в протилежний кінець міста. Вона йшла зосереджена, заглиблена в свої думи, не помічаючи людей, що їх зустрічала. Обминула головну вулицю, пішла навскоси іншою, не хотілось бачити знайомих, розмовляти з ними.

Коли підійшла до будинку, помітила, що вікна були завішені. Тихенько постукала в двері. Трохи згодом вийшла жінка, — це була сусідка, що тепер часто навідувалась до Іванченкової, — і запросила Олеся до хати. Вона провела її через передпокій до кімнати Євгена Івановича. Там було напівтемно, а, після соняшного світла на вулиці, Олеся не могла відразу вгледіти куди скерувати кроки. Нерішуче спинилась на порозі . . . Навкруги, біля стін, на великих полицях, — осиротілі книги . . .

— Ось тут я, — почувся голос.

Олеся кинулась на середину кімнати, до фотеля, пригорнулась до старенької.

— Не можу світла бачити, так мені легше, мені здається, ближче я до сина...

— Вся наша родина висловлює вам глибоке співчуття, — стримуючи сльози, промовила Олеся, — я не знала про нещастя, довідалась після похорону...

Мати заплакала. Олеся знову пригорнулась, вона відчувала, що відвідувач, який уперше приходить, ще дужче роз'ятрює рану...

\*

\*\*

До від'їзду залишалось кілька днів. Майже всі справи полагоджено. Олеся навіть встигла оформити розлуку. Вона цього дуже хотіла. Це мало переконати Миколу, що повороту до спільного життя не може бути, шлюб офіційно розв'язаний.

Олеся ніколи не проговорила Юрієві, що, перший час по приїзді додому, вона діставала від Миколи листи, сповнені всіляких дорікань. Це хвилювало її, та вона вирішила не реагувати. Відповіла лише на першого листа. Писала, що свого рішення не міняє, вони мають взяти розвід. На інші листи не відповідає, і зв'язок увірвався.

Після того, як вона втратила Юрія, їй здавалось, що просто певна етика щодо нього зобов'язує її оформити своє становище, як людини ні з ким не зв'язаної, цілком незалежної. Дістати розлуку не було складно. Потрібно було дати об'яву до місцевого часопису про те, що чоловік у безвісті. І якщо не виникало ніякого офіційного заперечення, через певний час видавалось належне свідоцтво. Олеся побоювалась якогось ус-

кладнення, та все вийшло на добре. Дістала формальне свідоцтво про те, що шлюб розв'язаний.

Олеся мала виїхати з міста, де було стільки згадок про Юрія, де сади, сквери, вулиці, майдани так багато промовляли їй. Ось тут вони зустрілись після зливи, немов умовились, біля пам'ятника Котляревському, а ось затишний проспект, що межує з міським садом. Як часто блукали вони тут, а величезні дуби, клени, хіба вони не були їхніми спільними друзями? Огорожі тут були кам'яні, або чавунні, отож і збереглись, і романтика алей не була порушена... не було помітно слідів руйнації, а березовий скверик, немов дороговказ до річки, а там далі — каштани, теж їхні друзі.

Олеся хвилювалась, спогади загострювались, було болоче залишити місто, де все їй нагадувало про дивну зустріч, про неповториме...

Переборює біль, і в день від'їзду має зосереджено-спокійний вигляд. Тепло прощається з батьками, пригортається; міцно цілує Наталочку. Бере в руки невеличку валізочку. Олеся виїздить ранішнім поїздом. Вирушають утрюх. Батько йде на роботу, Наталочка — до школи. Ідуть деякий час разом, потім прощаються, і Олеся починає спускатись дорогою, що веде до станції. А праворуч — каштани. І штучно приспаний біль вибухає на повну силу, гостро віддається в серці. В уяві виникають їхні зустрічі, коли вони простували цією дорогою, щоб залишити місто, бути насамоті...

— Це ж на все життя, — думає вона, — він залишиться зо мною назавжди...

Під час посадки в вагон, зчинилась така штовханина, що Олеся навіть перелякалась, та кінець-кінцем все було гаразд, могла сидіти. Була з своїми думками, не помітила як доїхала.

\*\*

Нове життя йшло за суворим розписом. Не залишало часу для роздумування. Навчання починалось зрання, а, після обіду в їдальні, — праця в редакції часопису, де вона працювала п'ять годин. Пізно ввечері проглядала свої нотатки. Олеся акуратно занотовувала сказане під час лекцій, а якщо були пропуски, то вдома доповнювала тим, що їй підказувала пам'ять. Працювати й вчитись було досить тяжко, та про це Олеся ніколи не писала додому. Проте, таке навантаження хвилювало батька, і він написав Олесі, що, по змозі, допомогатиме їй грошми.

Хатне оточення в Олесі було добре, все свої люди, не було сторонніх, почувала себе вільно. Власники будинку, — добрячі, уважні, щирі люди — нагадували старосвітських дідичів маленьких маєтків. Старий господар працював на залізниці бухгалтером, а повнява, привітна, надзвичайної доброти господиня, здавалось, зійшла з фотографії останніх років дев'ятнадцятого століття. Довга, рясна спідниця мало не торкалась підлоги, і надавала їй ході урочистої повільності. Кофти теж були якісь „античні“, особливого крою, а все разом утворювало певний стиль, що так пасував до посадки голови й густого сивого волосся. Була вона круглолиця й трошки кирпатенька. Не тільки її рідня, а й чужі люди називали її „тіточкою“, або „тіточка, що її нам Бог послав“. Її бажання всім допомогти зворушувало людей. Чоловік намагався стримувати її тепер, коли у самих було всього обмаль, та вона не могла змінити свого ставлення до людей, що її отчували. Часом вона позичала комусь свій светер, а їй його не вертали. Тоді чоловік казав: не зроби людям добра, і вони не зроблять тобі зла. А втім, він сам був добрячий...

Старенький будинок на околиці визначено як „трудо-вий“, і їх не турбували, не намагались відібрати

кімнати або вселити когось, бо родина з семи осіб — двоє старих, дві доньки, одна з чоловіком і сином, а друга з немовлям — містилась у трьох відокремлених, на краях будинку, кімнатах, а три інші всередині були перехідні, отже не цікавили сторонніх людей. Кімната біля передпокою правила за їдальню, де ввечері всі збирались за затишним овальним столом пити чай. А в двох кімнатах господарі могли примістити тих своїх знайомих, що потребували пристановища. Одного разу до них приїхав далекий родич, увійшов до передпокою, і, жартуючи, запитав:

— Чи є вільні номери?

От така була поголоска про їхню гостинність...

Олеся примістили в кабінеті господаря, поруч кімнати молодшої доньки, і там мало бути спокійно, бо немовлятко спало разом з бабцею й дідом, у протилежному кінці. Олесі ж треба було проходити через велику кімнату, колишню вітальню, де містився племінник господаря.

Після затишної окремої кімнати, що її вона мала вдома, тут вона була немов на роздоріжжі. Єдине, що їй подобалось, це — великий письмовий стіл, що стояв поміж двох вікон. Було де покласти підручники, зошити, книги; крім того, він якось прихилився до праці.

Коли Олеся верталася з роботи, всі були в їдальні. На столі — самовар. За це дбала служниця, що залишилась із ними після революції, хоч вони й не мали тепер змоги платити їй. Її не спокусила рівноправність, що давала тепер змогу жінці працювати на найважчих роботах. Була „консервативна”...

О цю пору вже всі були вдома, і, по закінченні денної метушні, було приємно зустрінутись, перекинутись словом, розповісти про враження, поділитись турботами, а часом і пошуткувати. Душею, що об'єднувала всіх за столом у вечірній час, була — „літочка”, —

уважна, співчутлива, з властивою їй лагідністю й ласкавістю, назовні завжди спокійна. Олесю прийняла як рідну, говорила:

— Дитинко моя, як же ж тобі тяжко доводиться, і вчитись і працювати...

Олеся всміхалась, а сама думала:

— Це все нічого, а ось на серці...

Вона все уболівала за Юрієм. Часом ляже спати, а сон очей не мружить: кімната наповнюється музикою, — плач і ридання, — це ж остання частина Патетичної симфонії...

А вранці, коли вона вибігала з дому, щоб своєчасно бути в Інституті, думала:

— Юрій подасть про себе вістку...

І Олеся замріяно всміхалась. Все перепліталось у неї в душі, — і розпач і надія.

Тут же долинула вістка, що в останніх числах серпня в Грузії вибухнуло повстання. Три тижні тривав нерівний бій з частинами червоної армії. Коли повстання придушили, почався масовий терор. Переказували, що розстрілено біля десяти тисяч.

Олеся думала:

— Юрій вчасно зник...

\*\*

В родині, де вона жила, їй було добре, оточення приємне, та умови для праці — дуже несприятливі. Зосередитись було важко, був одвічний рух, ходили туди й сюди, і це відволікало Олесину увагу. Увечері вона затримувалась за столом, бо ніяково було їй піти відразу після того, як випила чай. А часом приходила втомлена, хотілось відпочити, та мусила чекати поки в хаті втихомириться, незручно було лягати.

Було умовлено, що вона перебуде в них, поки

знайде собі кімнату, отже Олеся все розпитувалась між товаришками. Через три місяці одна студентка довідалась від своєї кравчині, що в будинку, де вона живе, можна найняти кімнатку. Товаришка попередила Олеся, що про стару хазяйку ходять погані чутки, вона має дуже неприємну вдачу... Одначе, Олеся пішла подивитись. Це було недалеко від центру, в районі давно збудованих, покручених провулків, з маленькими будиночками. Щоб звідти потрапити до центру, треба було видиратись вулицею з надзвичайно стрімким підйомом, або далеко обходити навкруги.

Будинок був довгий, вузький, низенький, з невеличкими вікнами. Олеся попередили, що треба постукати в ті двері, що виходять у двір. Коли стара жінка відімкнула їй двері, Олеся побачила темний вузький коридор. І вона це сприйняла як можливість відмежувати себе від втручання інших в її життя.

— Коридор, це — добре, — подумала вона.

А, коли стара повела її цим темним, неосвітленим, без жодного віконця, коридором досить далеко, настрий у Олесі підупав. Маленька кімнатка була біля парадних дверей, та хазяйка сказала, що цим ходом вони не користуються, не буде користуватись і той, хто житиме в них. Ходити треба через двір, ключей вони нікому не дають, і треба стукати.

Олеся мимоволі пригадалась. Власниця будинку, — худорлява, стара жінка з маленькими злими очима, відкопленою нижньою губою, — справляла неприємне враження; було в її обличчі щось дегенеративне, що було важко визначити, та це відштовхувало, так само як і її спосіб розмовляти.

Олеся вагалась. Обіцяла дати остаточну відповідь у неділю.

Дорогою думала:

— Знайти кращу кімнату тяжко, всі вони на об-



ліку, і видаються за ордерами. Такого оточення, як вона тепер має, ніколи, ніде в цьому місті не знайде, отож немає чого порівнювати.

Там — приязнь, увага, затишок, а скільки тепла випромінює „тіточка”... Та вона мусить думати про навчання. Час дорогий, кожна година багато важить... Доведеться жити в іншому непривітному оточенні, серед зовсім чужих людей. Зате тут добрі умови для праці, ніхто не буде заважати, відволікати розмовами, або притягати доброзичливістю...

Вирішила, та було так тяжко розпочати розмову з „тіточкою”. Кінець-кінцем сказала, що цього тижня вона переїздить у нове приміщення. Та схвилювалась, аж сльози на очах:

— Я до тебе так звикла, як до рідної, так приємно було з тобою розмовляти, мені без тебе буде сумно...

— А мені без вас? — вирвалось у Олесі.

— Розумію, що тобі потрібна окрема кімната, особливо, коли дійде до іспитів, та жаль мене бере, що ти виїдши...

— Я до вас буду навідуватись, грітись душею, до дому ж мені далеко...

Почалось Олесине життя серед зовсім чужих людей. Їй вже доводилось жити в оточенні незнайомих людей, і на Кавказі, а також і на селі, коли вона працювала на полі. На Кавказі люди були привітні, їй було легко з ними, а на селі вчителька вдова так зворушливо піклувалась про неї з першого ж дня, що Олеся почувала себе як в рідній хаті.

В новому приміщенні, крім старої жінки, жив її син, одружений з кравчиною, і донька-вдова з дитиною. Їхні кімнати були біля того входу, що через нього ходили, а Олесі доводилось ходити навпомацки темним коридором.

Коли Олеся вселилась, вона якось інтуїтивно по-

мітила, що взаємини в цій родині якісь нездорові. Стара не терпіла невістки, що господарювала окремо, і мала з чоловіком дві найкращі кімнати. Стосунки між братом і сестрою не були добрі. Сестра так само, як і стара, погано ставилась до невістки. Невістка ніби намагалась догодити, а насправді хитрувала.

Олеся не хотіла встрявати в цей родинний заплутаний вузол взаємин. До того ж, старій була властива підозріливість, і тому, під час випадкової зустрічі, уникала розмов, лише коротко відповідала на запитання. Увага до когось із членів родини могла викликати в старій ревниві почуття.

Було якось незручно, віяло холодом, і Олесі, що була привітна, тяжко було пристосуватись до цієї сухости. Проте, умови для праці були добрі, ніхто не заважав, в її закутку було тихо, туди не долинали розмови й суперечки. І вона помітила, що тут її наука посувається значно краще, бачила добрі наслідки, і це її заспокоювало.

Думала:

— Треба навчитись захищати своє життя від інших . . .

Наполегливо працювала над собою, щоб виробити витривалість у роботі.

Час минав хутко, це лякало Олесю. Хоч як вона дорожила кожною годиною, все ж таки час від часу відвідувала своїх друзів. Потребувала тепла й ласки, і собі хотіла виявити вдячність, прив'язаність до цієї родини, і особливо своє гаряче почуття до „тіточки”. Ці відвідини давали їй якесь піднесення, немов були джерелом енергії. Чарівлива щирість „тіточки” її приваблювала, і обмін думок з нею цікавив її більше, ніж розмови з її дочками. З нею могла говорити й про своїх, що за ними тепер тужила.

Вона збиралась поїхати додому, та це могло бути

лише після іспитів, в кінці року. Через переобтяженість навіть не могла багато й часто писати до батьків; листи її хоч і були уривчасті, коротенькі, та дуже привітні. Хотіла перед Новим роком здати якнайбільше іспитів, все, що тільки буде дозволено; квапилась учитись, була прихована думка закінчити в коротший, ніж визначено, термін. Та чи буде на це дозвіл? Те, що вона багато читала, ставало їй тепер у великій пригоді. Легко схоплювала сказане на лекціях, а пам'ять добре зберігала. І це давало їй можливість ще відривати кілька годин для заробіткової праці без шкоди для навчання.

\*  
\*\*

Кінець грудня був морозний, сніговийний, вітряний. Після останнього іспиту Олеся виїхала додому. Їй аж нетерпеливилось, так хотілось бути скоріше серед своїх.

Крізь вікна вагона нічого не було видно, шибки, гаптовані сріблястими узорами, закривали всі краєвиди. І від того час якось нудно тягнувся...

Коли висіла з вагона, приємно вдарило в обличчя свіже сніжне повітря, і пригнічений настрій танув разом із сніжинками, що заліплювали їй вії.

Візники були на санях, і Олеся вибрала, як їй здавалось, найкращого коня. Любила швидку їзду, і хотілось бути вдома якнайскорше.

Знову той самий їхній шлях... від річки — додому.

Олеся думає:

— Зими ми разом не переживали...

І миготять спогади, як сніжинки, що б'ють у лице й тануть...

Знявся кінь востаннє на крутий пагорок біля каштанів, і понісся рівною вулицею, оминаючи круглий

скверик із замріяними, засніженими березками. Ще два повороти, і візник стримує коня перед крутим спуском, відстибає запону. Олеся легко вистрибує, і дає візникові більше, ніж умовилась. Це — за швидку їзду.

Вбігає на ганок, струшує сніг з шубки, тупоче, намагаючись стріпнути сніг із чобіток, і не встигає доторкнутись до дзвінка, як їй уже відчиняють двері. Вся родина зустрічає в передпокої. Знімають шубку, пригортають, радісно всміхаються... Від поцілунків тале сніг на Олесиному обличчі... А у мами обличчя теж вогке... Студентка приїхала...

Наталочка випалоє:

— Я теж вступлю до інституту, як тільки закінчу школу.

Всі всміхаються, а Олеся знов її міцненько цілує.

— Звичайно, обидві донечки мусять мати вищу освіту, — стверджує батько. — Сподіваюсь, Наталочко, що в тебе не буде таких тяжких перешкод, що їх довелося зазнати Олесі, і стільки років чекати.

Олесину кімнату покищо не відібрали, і там була Наталочка. Олеся щаслива, що знову відчує затишок власної кімнати, зможе відпочити серед своїх близьких, і бути, якщо захочеться, насамоті. Наталочка переходить до маминої кімнати.

У Святвечір в Олесиній кімнаті на столі вже все приговане: пісні пиріжки, риба, кутя й узвар. У цій кімнаті можна було спокійно, без свідків, розмовляти.

І не зглянулись, як перейшло за північ...

Олеся приїхала лише на тиждень, і, крім своїх, нікого не хотіла бачити. У цьому місті вона мріяла виспатись, поніжитись, бути насамоті зо своїми думками.

Праця, іспити, метушня й віддалі великого й галасливого міста, все це втомило, відбилось на нервах.

Там, у великому місті, хіба був час над чимсь задуматись? Якщо людина чогось не встигала зробити, безжалісний час гнав її далі. Упало? — Не було часу підняти.

Перед приїздом просила своїх не розповідати, що вона приїде. Нікуди вона не хоче йти, не хоче й у себе нікого бачити. Новий рік зустріне в родині, радіє, що сніжить, дерева по-святковому вбрані, а сніговій заколисує . . . дарує відпочинок, забуття.

Несподівано їй приносять телеграму.

— Що це за втручання в моє життя? — думає Олеся.

Читає:

„Метелиця і я вас палко вітаємо засніжені шляхи чудові заїду завтра”.

І вона пригадує, як у лютому, коли вернулась із поїздки до чоловіка, каталась під час хуги на санях, а красунь-кінь, утомлений від стояння в стайні, летів стрілою . . . Хуртовина кидала в обличчя сніжні пластівці, з-під підків здіймались грудки снігу . . . вітер перегукувався з відгомоном луни, і все це визначалось тоді як „біла симфонія”.

Так, це було тоді, коли вона приїхала схвильована, змучена, з почуттям, що шукало виходу, і шал стихії здавався тим єдиним, що міг розвіяти або притишити розбурхані почуття.

— Це було тоді, — думає Олеся, — тепер же . . . все — ясно в душі. Тоді — розбурхане море, тепер, у його глибині, — захований скарб, неповториме . . .

І вона відмовляється їхати . . .

Увечері, коли лягає, сон її не бере, та згодом якась приємна дрімота охоплює її, очі мружаться, у кутиках уст таїться усмішка, і незрозуміло чи це мріється чи ввижається уві сні . . .

Дні минають так, як хотілось Олесі, — серед своїх,

без будь-яких зустрічей із знайомими; метелиця цьому сприяє, бо в місті великі намети.

На зустріч Нового року, проти звичаю, нікого із знайомих не запрошують, проводять вечір у своєму тісному колі, збираються знову в Олесиній кімнаті. На столі різні перекуси й маленькі чарочки з вишнівкою. Там же лежить ручний годинник, і, коли стрілка наближається до дванадцятої години, вони чаркуються, бажають одне одному щастя, здоров'я, цілуються. З цим святом не треба ховатись, воно не релігійне...

День Нового року проводять разом, а другого січня Олеся мусить виїхати.

На прощання батько просить Олесю писати частіше, і додає:

— Ти, Олесю, зроби так: надрукуй під копірку кілька листівок, що у тебе все гаразд, і ти добре себе почуваєш, а потім, перед тим, як кидати у скриньку, проставляй дату.

Олеся ніяковіє, і в неї виривається:

— Я так часто згадую вас, що мені інколи здається, я вже й поговорила з вами листовно, а через перевантаженість і метушню забуваю, що це було лише в моїй уяві... Не гнівайтесь на мене, намагатимусь не відкладати листів „на завтра”, бо це поняття — розтяжне.

Мати хрестить Олесю, а Наталочка проводить її до першого візника.

\*\*

У другому семестрі навчання вимагало ще більше часу, студенти мусили самостійно проробити додаткову літературу, отже треба було відвідувати бібліотеки, і там працювати.

Олеся мала на іспитах добрі оцінки, визначалась

у своїй групі як здібна, розвинена, начитана студентка. І, насправді, їй все давалось якось легко, була спостережлива, метка на відповіді, на слово. Знання літератури стало в пригоді.

Професор думав:

— Студентка з темпераментом, захоплюється літературою, — майбутній аспірант...

Олеся пожадливо читала ті твори, що не мала змоги дістати в бібліотеці свого міста. Лекції літератури були для неї святом, минали хутко, а політичні — тягнулись довго, були такі нудні...

Така була, в межах певного розпису, зовнішня сторона її життя, — ущільнена, рухлива, поквалпа. І здавалось, — не було часу для роздумів...

А всередині друге „я” жило власним життям, де переплітались розпач і надія, туга й підсвідоме відчуття Юрієвої близькості. Овісна його думками, ніжністю, пестощами, турботами, вона ж і тепер з ним...

Як часто їхні думки передавались на віддалі, а хіба є межа у відстані?.. Хіба кордон може затримати проникливість думок?

Часом Юрій снівся їй, і вона пробуджувалась то розніжена, то стривожена, то засмучена... По-різному починався день....

Так минали ночі, дні, тижні, місяці...

Наближалась весна, сонце було щедріше, і вдень сніг танув, а надвечір'я спускалось памороззю. Пробудження весни хвилювало Олеся, загострювало її тугу. Якийсь невпокій поїняв її, тривожне передчуття чогось неминучого все наростало, немов щось мало трапитись, чого залобігти не можна... Здавалось щось нависало над нею, і це не зовнішнє, а її особисте, внутрішнє життя...

Коли закінчилось навчання, і треба було готуватись до іспитів, Олеся змінила порядок дня. Вона по-

чала приходити на роботу значно раніш, і залишала працю разом з іншими. Готуватись до іспитів вранці, „на свіжу голову”, їй не хотілось, бо свідомість, що вона обмежена годинами, нервувала б її, заважала зосередитись. До того ж, вона була переконана, що ввечері, коли западає тиша, думка працює гостріше. Правда, це було за рахунок сну, вона засиджувалась до пізньої ночі... та Олеся була витривалою.

Думала:

— Надходять жнива...

Так і минав травень, від іспиту до іспиту... Олеся нетерпеливилась, їй хотілось якнайшвидше виїхати звідси.

Говорила собі:

— Він подасть мені вістку...

Стреміла вернутись туди, де вони зустрілись, де була її постійна адреса. Усі думки зосередились навколо цього.

— Він обіцяв, він виконає...

Уявляла його душевний стан, невпокій і тугу, це ж усе передавалось їй...

Звучали слова Юрія:

„Серця наші в один такт, одним ритмом б'ються, і зміна ритму в одному з них вмиг викликає таку ж зміну ритму в іншому...”

Радісно хвилює Олесю свідомість, що, навіть тепер, на такій віддалі, вона відчуває зв'язок з ним.

Іспити минають добре, та вони мають тепер для неї другорядне значення, і, переглядаючи нотатки, вона в думках — з Юрієм.

Залишився ще один іспит, і кілька днів роботи в редакції; час, що линув так швидко, тепер тягнувся... З установи квапилась додому, хотілось бути наодинці з своїми думками. Так вона була ближче до Юрія... Не помічала людей, що оточували її в квар-



тирі, була вже поза своїм непривітним приміщенням, і вирішила сюди вже не вертатись...

Оточення гнітило її. Виняток — жінка років за п'ятдесят, що мешкала в підвалі цього будинку. Малесеньке віконце немов виростало з землі, а східці вели вниз до приміщення, що мало окремих вхід біля воріт. Олеся жалувала цю жінку, що була змушена жити в таких прикрх умовах, і завжди привітно ставилась до неї. Коли потепліло, Олеся часом бачила її у дворі, де вона сиділа на лаві, грючись на сонці, біля порогу свого убогого житла.

\*

Олеся вернулася з роботи досить пізно. Усіх співробітників затримали, — були збори, і їх не можна було уникнути. Олеся нервувалась, і не могла здати собі справу, чого саме вона так хвилюється, і поспішає додому. Ніхто до неї не приходить. Нікого не очікує. Готуватись до останнього іспиту? — Не має настрою... вона певна, і так буде добре... Та щось всередині підказує, — трапилось щось непоправне...

Підходить до воріт, поривчасто відкриває хвіртку, насторожується, немов очікуючи тут — у дворі — якоїсь розгадки...

Не встигає привітатись із жінкою, що сидить на лаві, як та закликає її до себе. Оглянувшись навколо, вона тихо звертається до Олесі:

— Годину тому, а може й трохи більше, приходив сюди якийсь молодий чоловік, у руках у нього були квіти, загорнуті, як у крамниціях роблять... Він стукав до хазяйки, а вона дверей не відчинила... мабуть сказала, що вас немає, а тільки я чула, як він просив прийняти квіти, і покласти в вашій кімнаті... Та вона дверей не відімкнула... Він постояв якусь хви-



линку, мабуть, думав, що вона таки відчине... А потім вийшов за воріття, та як шпурне квіти через отой височенний паркан, туди на пустир... Я могла б узяти ці квіти, та хіба ж я знала, що таке станеться... думала, що він прийде вдруге... Одна квітка — важка — зірвалась, упала... я підбрала та й поклала в воду, — зараз винесу...

Блискавкою пронизує мозок:

— Писала ж мама, що хтось незнайомий приходив до них і питав за неї, а коли довідався, що виїхала, попросив адресу...

Жінка виносить у своїх долонях біле латаття...

Внутрішньо схвильована, Олеся, з удаваним спокоєм, розгортає долоню, хоче обережно взяти цю загадкову, казкову квітку — біле латаття — дорогоцінну емблему.

Обережно несе темним коридором, входить до кімнати, кладе в воду, і раптом відчуває як розгарячене її обличчя, — то сповзають пекучі сльози...

Чує голос:

— Я подам тобі вістку...

Вона ж знала, була певна...

Думає:

— Як безглуздо все склалось... А я не могла подати вістку про себе... Привітання — без відповіді... А посланець Юрія не зможе навіть переказати, що бачив мене і передав символічні квіти...

Гіркота думок викликала рясні сльози...

Майнула згадка, і Олеся намагається стримати плач. Здрігаючись від приглушених ридань, підходить до шафи, бере звідти дбайливо загорнений малюнок, рвучким рухом розриває папір, розгортає тверду обкладинку, ставить на стіл подарунок Юрія...

Вдивляється, не спускає ока з малюнка.

Звучать слова:

„ — Малюнок цей обвіяний думками про тебе. Якщо тобі в житті буде колись тяжко, й нестерпно болоче, підійди до малюнка, і знай, що я з тобою, міцно твою руку тримаю, сповнений мого кохання до тебе . . . Дивись на нього, і тебе обгортатимуть мої думки, ти заспокоїшся . . . Я стільки душі вклав у цей малюнок, що він буде тобі випромінювати все, що я передумав, коли малював його. Думки про тебе допомогли мені створити його таким, яким він є тепер . . . ”

Олеся поступово заспокоюється, замислена сидить перед малюнком.

Думає:

— З Ашхабаду дістався ж він до Персії . . . з Ашхабаду — з Міста Кохання . . .

І знову смуток:

— Залишився без вістки . . .

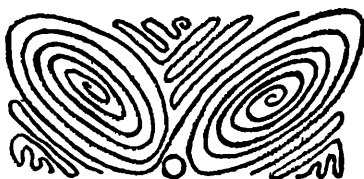
Тяжко їй вгамувати біль, все сидить перед малюнком, це ж єдиний зв'язок з коханим . . . Вдивляється в малюнок, пізнає в ньому відбитки порад, що вона їм давала Юрієві . . .

Перед нею Венера Мілоська — символ молодости, краси, кохання — немов промовляє:

„ — Збери всі сили, живи! ”

Олеся думає:

— Цей біль, — хвилиenne почуття, а Юрій зо мною — на все життя . . . Неповториме залишиться назавжди . . . Хіба щастя вимірюється тривалістю його? Мірою є сила й глибочінь неповторимого кохання . . .





## ***ЕТЮДИ***



## СВІТЛО И ТІНІ

У першу річницю смерти скульптора, його найближчі друзі зійшлися, щоб віддати йому шану.

Це була та сама затишна вітальня спільного друга, в якій вони мали звичку час від часу збиратись. Велика кімната, що в ній, як до настрою та бажання, можна було обрати місце або в затінку, де темні абажури з фантастичними візерунками поглинали світло, або там, де світле проміння розпливалось колами навкруги фотелів.

Тут зустрічались люди, що виявили, або бажали виявити, себе через мистецтво: письменники, поети, композитори, малярі, скульптори. Вони не любили зв'язувати себе умовностями, заважати одне одному, і дуже часто розбивались на гуртки, і в кожній групі точилась жвава розмова. Були й такі, що тримались окремо, сиділи непомітно десь у кутку, і так само непомітно зникали.

Цього дня зібралось чимале товариство. На столиках було вино, стояли келихи. Був звичай, згадуючи померлого, вихилити чарку.

Проти дверей, по середині вітальні стояла канапа; з одного боку її, на кругленькому столику — портрет скульптора. Там же — келих з вином; фотель, де він завжди сидів, був вільний.

На канапі сиділи жінки. І мистець міг би сказати, якби побачив це на полотні, що примхлива фантазія мистця побудувала цю групу на контрастах.

Одна — блондинка тиціанського типу, пишна,

з повільними рухами, мов промовляла: я знаю, що можу подобатись... Інша — жвава й темпераментна брюнетка з правильними рисами обличчя, кокетлива, приваблива. Третя — струнка, як дівчина, мала в собі щось таке, що тяжко було визначити, та це „щось” підкоряло чоловіків. Її загадкова усмішка приваблювала, її називали Джіокондою.

У вітальні було якось тихо, сумно. Порожній фотель, фото ще досить молоді людини, що з якоюсь цікавістю дивилась перед себе, невипитий келих вина, — все це зайвий раз нагадувало про непевність людських намірів, про те, що доля часом ставить крапки зарано.

Кілька присутніх поділились спогадами. Говорили тепло, щиро, належно відзначили його талант, а також моральні якості.

І ніби все вже було сказано, та розходитись не квапились. Кожний поринув у свої думки, перебираючи в пам'яті зустрічі з небіжчиком.

— А може ви щось скажете, звернулись присутні до його найближчого друга, який весь час сидів мовчки.

Той стрепенувся. Запитання застало його розполохом, та не міг відмовитись.

— Вже було багато спогадів, і я не хочу повторювати те, що висловили інші. Годі й казати, як я гостро переживаю. Тяжко зважити цю втрату, я болюче відчуваю її. Дати його образ у словах — неможливо. Це лише він міг надавати досконалої форми своїм думкам, втілюючи їх в образи. Життя здавалось цікавим, коли він був із нами. Він був щирий зо мною, часто ділився своїми думками, намірами. Хоч і як був заглиблений у свою творчу працю, він знаходив час і для особистого життя. У нього були цікаві зустрічі...



На обличчях жінок — настороженість.

— Та я відчував, що він був самотній. Одного разу запитав його: ви вільні, ніким не зв'язані, чому б вам не одружитись? Життя було б повніше, цікавіше...

Він відповів:

— Я все шукаю й шукаю, бо ще не зустрів такої жінки, щоб у ній поєдналися усі ті риси, що мене ваблять...

Брюнетка трохи не схопилася з місця... Розгублене обличчя блондинки відбивало здивовання... На вустах Джіоконди майнула ледве помітна усмішка...

## КРУТОЮ ДОРОГОЮ

Гуркотіння коліс, вигуки погоничів, ляскання батогів, брязкіт підків, — було чутно вже здалеку, коли підводи ще тільки з'являлися вниз у Плетнівського провулка, і видирались на гору.

Тиша читальної залі бібліотеки імени Короленка, де сотні читачів, схиляючись до книг, черпали знання, раз-у-раз порушувалась. Зосереджені думки дослідників та студентів мимоволі відволікав цей галас, повертаючи їх до дійсності, і в їхній уяві виникало те, що вони не раз бачили, коли наближались до Міської бібліотеки. Ущерть навантажені антрацитом тягарові підводи. Вантаж набагато перебільшує норму, навіть юли б шлях стелився рівно. Гора ж крута та ще з поворотами.

О, ті очі коней, коли вони наближались до того місця, де вулиця звивалась вгору! Розумні очі, сповнені страждань! Напруга в них, свідомість обов'язку, біль і переляк.

Погоничі також мусять виконати свої обов'язки. Вугілля має прибути вчасно. Мають надмірні норми. Мусять довести певну кількість підвід. І якщо кінь не вивезе на цю гору, а спиниться в знесиллі посередині, то треба чимало часу, щоб знову зрушити цей тягар. І, побоюючися цього, вантажник ще на рівному місці розмахує своїм батогом, люто вигукує, змушує коня набрати розгону. Тривога диктує йому суворість, він біжить за підводою вгору, вимахуючи ба-

тогом, і, в критичні хвилини, шмагає з одчаю коня так, щоб якнайбільше дошкулити йому.

Коні крешуть підковами вогонь, падають на передні ноги. Їхні очі промовляють: ми знаємо, що мусимо цей тягар витягти. Навіщо ж нас катувати...

Коли ж підвода ось-ось має зупинитись, вантажник налягає ззаду, підштовхує її, докладаючи останніх зусиль, щоб допомогти коневі, у руді в нього завжди напоготові камінь, щоб підкласти під колесо.

Надсаджуються й коні й погоничі. У спільних зусиллях однакові тортури.

## РОЗЧАРУВАННЯ

Після двох безсонних ночей,—однієї перед від'їздом, другої в дорозі, — радісно хвилює синя далечинь. Океан і небо — єдине. Як тільки око може сягнути — синя симфонія. І на цьому тлі коливаються верхів'я пальм, немов промовляючи: завжди з вами — у лагідні сині дні, коли вітрець злегенька пестить наші віяла, і — тоді, коли буревій жене розлютовані хвилі, розбиваючи гребені о береги, а важкі хмари нависають низько.

Готель — на березі. Венеційське вікно кімнати виходить на океан, і я щаслива, що саме ця — бажана мені — кімната була вільна, коли я приїхала. Спостерегати як світає — насолода, особливо, коли сонце підводиться над водою... Перевтома, мабуть, подолає. Ледве чи побачу наступного ранку як сходить сонце... Та будуть ще світанки...

Вночі раптом зриваюся з ліжка, — і до вікна. Не дарма мене сонну щось підхопило...

Що за видиво! Горизонт окреслений жовтогарячою блискучою лінією, яка знизу переходить у червоний розжеврений колір. Рівна правильна лінія позначає весь обрій, мов хтось накреслив її величезним космічним олівцем... А посередині — сяйво, немов ось-ось випливе червоне сонце. Його ще немає, та все віщує появу там, де розпливається яскрава лінія...

Дивлюсь на годинник. Три тридцять. О цю пору сонце ніби не сходить... навколо — поночі, лише

далекій обрій позначений гарячою лінією з відбитком вогняного кола.

Знову беру годинник. Так, я не помилилась... Три тридцять. Фантастика захоплює... І це не сон, а дійсність.

— Що це? Та втома хилить голову на подушку... Засинаю не діставши відповіді.

Другий день, сповнений нових вражень, минає хутко. Нетерпляче дожидаю наступного світанку. Схоплююся, як зазначила собі перед сном, о півчетвертій.

Поночі! Ніщо не віщує досвітньої зоряниці. А прокинувшись на дві години пізніше, бачу, як сонце спокійно й радісно висилає у золотавому блиску своїх провісників...

Так само воно сходить наступного дня...

Іду до бібліотеки, дістаю місцевий часопис за 26 липня, і довідуюсь, що сонце того дня зійшло о 5 год. 42 хвилини.

І мені сумно, ніби від якоїсь втрати...

До свідомости доходить, що це людина опановує космос...

Згодом дізнаюся, що о півчетвертій була залущена чергова ракета.

Я вже не схоплююся по ночах о півчетвертій...

28 липня 1963

Маямі Біч, Фльоріда

## ЗЕЛЕНЕ СВІТЛО

Я верталась з роботи додому досить пізно, і, після вечері, залишалось менше як десять годин до ранку, коли мусила схоплюватись, щоб устигнути на працю. Так бувало в найкращому випадку — себто, коли приходила до хати відразу після праці, і не було ніяких зборів, обов'язкових для працівників. В останньому випадку мала до ранку лише 6-7 годин, і таких днів було більше, ніж звичайних. Розраховувати на єдиний вільний день — неділю — не доводилось. То був день великої метушні. Єдина можливість підтягти кінці.

Для літературної праці залишався лише той час, що його можна було викроїти серед тижня. Не могла поскаржитись, робота в мене була цікава, творча, але душу свою я вкладала в свій власний літературний твір. Художні переклади завжди захоплювали своїми проблемами.

Вікно моєї кімнати виходило в сад. Крізь верхів'я височезних столітніх дерев з горішнього поверху було видно верх високого будинку, що своєю фасадною виходив на протилежну вулицю, а внутрішніми вікнами — теж у сад.

Увечері, серед освітлених вікон, мою увагу завжди вбирало одне, освітлене зеленим абажуром настільної лампи. Взимку це світло надавало зеленкуватого відтінку занесеним снігом вершечкам дерев, а влітку пробивалось крізь листя.

Коли білі й червоні вогні в вікнах того будинку погасали, зелений все світився.

Працюючи пізно вночі, часом дивилась крізь віти на зелений вогник, і думала: он там теж людина й над чимсь думає... І це надавало мені енергії. То — ніби мій спільник, невідомий мені друг, що підтримує мене в хвилини втоми й сумнівів. Кімната належала самотній людині, і там було темно, аж поки власник не вертався пізно ввечері додому, і не вмикав зеленого світла.

Так минали роки. Те, над чим я працювала, виїшло друком, гарно ілюстроване, і було нагородою за безсонні ночі. Незабаром книжку перевидано, і це тішило мене. Здала до видавництва й інший переклад, теж дорогою ціною відпочинку й сну.

І весь час тривав якийсь дивний зв'язок із зеленим світлом. З того вікна теж було видно, що, коли вогні в нашому будинку погасали, зеленим світилось моє...

Настали тривожні роки, тривожні й трагічні. Тридцять років. Настали ночі, після яких не дораховували багатьох. Люди ночі зорили. І тепер, мимоволі, частіше поглядала на вікно: чи все там гаразд. Хто це був? Науковець? Письменник? Однаково небезпечно...

І однієї ночі спокійне зелене світло настільної лампи розпливлось і потонуло в яскравому білому, що бризнуло зі стелі після другої години вночі. Можна було розпізнати силуети людей, що рухались по кімнаті...

Другого вечора кімната була темною. Минуло ще три ночі, — світла в ній не було. А на четвертий вечір там увімкнули горішнє світло, і відтоді оселились люди, які не потребували настільної лампи з зеленим абажуром...

---

Цей спомин, навіяний під час мого перебування у Фльо-

ріді, в Маямі Біч, де, проти вікна моєї кімнати, ввечері спалахувало на пальмі зелене світло. Коли сутеніло, на пальмах уздовж берега засвічувались різнокольорові вогники, а блискучий смарагд так настирливо дививсь у моє вікно, що викликав цей спогад.

Маямі Біч, 25 серпня 1963 р.



## ПРОЩАННЯ З МАТРІЮ

Лікар попередив, що стан хворої критичний. По операції триває гарячка, і ніякі заходи не можуть збити ту високу температуру.

Чоловік і без цього офіційного попередження відчував, що дружина його на краю загибелі. Хіба він не бачив, що гарячка палила її вогнем... Йому дали особливу перепустку, як звичайно дають, коли згасає надія на одужання пацієнта. Щодня після праці забігав до лікарні. Пропасниця не вщухала, жінка майже не розмовляла... промовляли запалені, виразні в своїй скорботі, великі, мов тернини, очі хворої.

Коли чоловік приходив, у неї було завжди одне запитання:

— Як там діти?

— Вони здорові, все гаразд, — завжди відповідав чоловік, — не турбуйся.

А де ж там могло бути гаразд?

Цілий день був на роботі, а діти були самі. Найстарший було вісім років, хлопчикові — шість, а найменшій дитині нещодавно минуло два роки. Дівчинка бігала по хліб, вистоювала черги, прибирала в хаті, варила, а старший хлопець доглядав малого, якого треба було весь час пильнувати, — був сповнений негамовної енергії.

Коли був на праці, раз-у-раз ввижалась йому дружина, потерпав за однієї думки, що по роботі вже не побачить її... Брала його також і турбота за дітей, що залишались на призволяще. Думав чи заховас

Наталочка сірники від хлопчаків, чи догляне Данилко малого, де нишпорить Юрчик, він же як огонь . . .

З роботи йшов до дружини, і при вході до лікарні спинявся, затримувався, не наважуючись увійти. Понура безнадія огортала його чимдужче.

Так було й останньої суботи; його брав розпач, одна лише думка кружляла, — чи доживе дружина до завтрашнього дня, коли він приведе до неї дітей . . . на останнє прощай . . .

Була рання весна, та в неділю день видався хмарний, сірий, овіяний якоюсь безнадійністю, немов скорбів разом із батьком.

— Тихенько, діти, не розмовляйте голосно, ось і лікарня, де наша мама лежить, — звернувся батько до дітей, і в його голосі тривога й приглушений біль.

У роздягальні зняли верхнє вбрання, одягли білі халати, і почали підніматись по сходях на другий поверх. На порозі великої палати батько спинявся, тривожно поглянув ліворуч. Так, дружина була там . . .

— Ось сюди, діти! Бачите ліжко по середині стіни, он там наша матуся лежить.

Приголомшені незвичайною обстановою, діти поглянули навколо, і стали, як укопані, на порозі. Так їхня мама тут . . . серед чужих людей лежить на великому високому ліжку . . .

Мати, виснажена гарячкою, лежала нерухомо на спині, на скудлому обличчі безнадійний смуток, вуста смажні.

Батько взяв малого за руку.

— Ось сюди, Наталочко, Данилко! Хіба не бачите мами?

І діти рушили, підбігли до ліжка, стали в головах у матері біля маленької білої шафки, навперобій ластись до неї.

Коли побачила дітей, очі спалахнули щастям. Пі-

дійшов і батько, став по другий бік шафки, нахилився, поцілував дружину. Тільки хотів підняти малого, щоб він побачив матір, і не зглянувся, як Юрко сам вдерся на ліжку, став на дерев'яній рамі, потягнувся до мами й раптом, втративши рівновагу, упав на неї. Поки батько встиг його вхопити, він ще пововтузився, намагаючись підвестись.

Хвора зойкнула й втратила свідомість.

У палаті знялась метушня. Прибігла сестра. З'явився черговий лікар. Відвідувачів попросили залишити палату. Хвору понесли до операційної кімнати.

— Ох, як це ми не вгледіли, і Юрчик упав на маму, як раз там, де рубці були... От нещастя, — мало не стогнав батько. — І так їй погано було, а тут ще й цей випадок...

Тривожний гіркий сум поїняв батька. Зосереджений, мовчазний вирушив із дітьми додому.

Коли діти полягали, ліг і він. Спав чи не спав? Наснилось чи ввижалось? У пам'яті уривками випливали спогади подружнього життя... Ніби підсумовував пройдений разом шлях... А над ранок перелякався. Що це? Ніби він її поховав? Ні, вона мусить жити... Хіба не може бути чуда?

Другого дня його не пропустили до дружини, переказали, що тепер найголовніше для хворої — спокій. Він мусить зачекати, поки лікар дозволить відвідування.

Заборона відвідувати схвилювала його, вирішив підстерегти хірурга, щоб у нього довідатись про наслідки другої операції. Пощастило зустріти лікаря лише на третій день, коли той ішов на нічне чергування до лікарні.

Запитав лікаря за дружину, і якимось розгублено додав:

— Наробив сивочок лиха...

— А воно вийшло на щастя, — якось загадково промовив лікар, задумливо дивлячись убік.

А за кілька днів по палаті пронеслась чутка, що, під час другого хірургічного втручання, коли у хворі розійшлися рубці, в рані знайдено шматочок марлі.

## ДОБРЕ, ЩО Є КОМУ ШКОДИТИ

Коли вона мала вийти зо шпиталю, лікар попередив, що тепер вона мусить бути обережною. Не можна підіймати нічого важкого, треба також уникати рвучких рухів, бо це може пошкодити, і нирка може знову викликати ті болі, що так мучили її. Вона ж знає діагнозу, — мандрівна нирка. Нирка сама по собі здорова, та зрушила з призначеного їй природою місця, коли вона підняла дуже важку річ, а потім з нею упала.

Лікар урвав свої поради, мимоволі спинився, бо мусив цій молодій, гарній жінці сказати найголовніше, найприкріше...

— Ви мусите бути обережною... вам не можна мати дитини, це загрожуватиме вашому життю...

Вона дивилась на нього, немов зміст того, що він казав, був їй незрозумілий. Коли ж дійшло до свідомости, — відразу все померкло, ніби раптом був утрачений зміст життя...

Подумала:

— То був подвійний нещасний випадок...

Приїхала додому в тяжкому настрої, серце не хотіло миритися з думкою, що не буде в неї дитини...

Через деякий час вона знову мала гарний вигляд, зміцніла, хоч мандрівна нирка й давалась часом у знаки, коли вона забувала про неї, і не додержувалась порад лікаря.

Час від часу ходила до лікарів, все з тим же бо-

лючим питанням. І вони казали їй те ж саме, що й лікар з лікарні, де вона лежала.

Пізніше довідалась, що були випадки, коли нирку пришивали. Благала, щоб їй теж зробили таку операцію.

Чула відповідь:

— Не кожному можна це робити, не всякий перенесе добре... І в цьому випадку ви не повинні мати дитини...

Зовні їхнє життя було таке, як і раніш... Відвідували оперу, концерти, друзів, влаштовували в себе вечірки. Влітку, під час вакацій, мандрували. Жили так, як їм диктувала молодість, і дозволяло їхнє добре матеріяльне становище. Та всі ці розваги не могли заповнити порожнечі. Вона це відчувала раз-у-раз. Вони не так давно побрались, обоє хотіли мати дитину, і раптом трапилось так, що мріяне бажання не можна було здійснити.

Так минали місяці, накопичуючись у роки...

Одного разу вона звернулася до чоловіка:

— Як ти думаєш, може ми взяли б дитинча й виховали його? Життя було б цікавіше... змістовніше...

— Я давно хотів тобі про це сказати, та побоювався, що це було б нетактовно з мого боку...

Вони почали діяти. Нав'язали зв'язок з агенцією, що перевірила їхнє матеріяльне становище, надіслала до них свого представника, який мав довідатись як про обставини їхнього життя, так і оточення, бо дитину можна було віддати лише в надійні руки... Після цілої низки формальностей, їх записали в чергу. Вони спочатку були здивовані, що їм доведеться так довго чекати, та їм пояснили, що є багато бажаючих мати дитину, і треба чекати, коли на черзі буде немовлятко й для них.

Нарешті надійшла їхня черга, і вони зраділи, що матимуть донечку. Їм дали історію дитини, звідки вони довідалися, що батьки її загинули під час автомобільної катастрофи, а також дістали й висновок про стан її здоров'я.

Будинок ожив, був ущерть сповнений життя. Любобов, ласка, все, що накопичувалось роками, і шукало виходу, тепер вилилось на знайдену дитину. Дівчинка, хоч яка була маленька, увійшла володаркою. Життя оберталось тепер навколо неї. Найменший рух її, усмішка, вигук, все було сповнено якогось, лише їм відомого, значення. Їх трьох зв'язувало життя в міцний вузол спільних радощів і турбот.

Все в домі змінилось: то дівчинка вголос виявляла радість, вдовolenня, то плакала, то вимагала, щоб було зроблено так, як їй хотілось...

Щобільше вона піростала, то цікавішою була. Виявлялись нові риси, починала окреслюватись вдача; була міцненькою, життєрадісною, давала гарні обіцянки... Тішила прибораних батьків...

А коли навчилась ходити, почала скрізь нишпорити, тільки й встигай за нею... Довелось дещо переставити. Дорогі мистецькі вазы тепер стояли вище, щоб дитина не могла досягти до них. Все було перевірено, щоб вона не могла пошкодити собі.

Коли батько приходив з праці, маленька радісно вибігала йому назустріч, і завжди відбувалось одне й те ж. Він підхоплював дівчинку, і підкидав її вгору, а вона заходила сміхом... Після обіду не відходила від батька, завжди була з ним, аж поки її не забирали спати.

Життя змінилось, вони все частіше залишалися удома.

Батько казав:

— Та хіба хочеться кудись іти, коли вдома такий

скарб, — дитина... Маленька так радіє, коли я з нею, і мені не хочеться завдавати їй прикрости...

Мати присвятила своє життя донечці. Удень вони завжди гуляли разом, а, коли дитина лягала спати, мати мала можливість господарювати. Раніш вона часто виїздила з дому на закупи до центру міста, і це була для неї воднораз і певна розвага та прогулянка. Тепер повелось інакше. Все, що можна було, замовлялось телефоном, надсилалось додому. Так заощаджувала вона час, щоб бути з донечкою. Маленька Христина мала зеленкуваті очі, подібні до великих зелених очей прибраної матері, і це вважали за щасливу прикмету.

Друзі часто говорили їй:

— Гарна у вас дівчинка, та шкода, що ви можете її розпестити, зіпсувати.

Що вона могла зробити... Переливалось через вінця те, що стримувалось роками...

Відповідала друзям:

— Вона в мене гарна, слухняна, ми з нею в дружбі...

Христина підросла, потіпала батьків своїми вигадками, навчилась вдаватись на хитрощі, і, коли їй здавалось, що її не пильнують, влазила на стільці, а звідти поривалась і на стіл.

Одного разу, коли, на дзвінок, мати пішла відчинити двері, дівчинка використала цю нагоду, і влізла на стілець, їй хотілось узяти з полиці вазу, яка вже давно притягала її увагу. Та вона не втримала, почувся гуркіт. Стурбована мати вбігла до їдальні... Христя стояла перелякана, очі їй забігли слізьми... недалеко від неї лежало скалля. Мати підхопила дівчинку й заспокоїлась, побачивши, що з нею все гаразд.

Увійшла гостя:

— Що трапилось? Христя нашкодила?



— Так, лазить скрізь як мавпешатко...

— Невже вона розбила ту гарну грецьку вазу, що вам пощастило купити під час вашої подорожі по Європі?

— Так, — сміється щаслива жінка, — є кому шкодити...

## КАЛЕНДАР

Календар висів у ідальні, що через неї всі проходили, над комином, біля полиці, де примістили радіо. Якщо хтось з родини мав якісь пляни, підходив і олівцем відзначав на календарі певні дні, щось шукав у телефонній книзі, часом включав радіо, щоб довідатись про погоду, мав заклопотаний вигляд.

Коли бачила когось із дітей, ніби в задумі перед полицю, мати часом жартівливо питала:

— Знову щось на думці маєш... У мандри? Якісь нові пляни?

Батько мав свій власний настільний календар, що його ніхто не мав торкатись. Отже, стінним календарем користувалась лише мати, а згодом і діти почали відбивати на ньому якісь свої наміри — вони жили майбутнім — і він завжди мав якісь позначки. То якісь дні були окреслені кольоровими олівцями, — дні, якихось очікувань, бажань. Часом хтось нетерпеливився, і починав викреслювати дні, ніби це могло прискорити сподівання, наблизити бажану хвилину. Так календар, що відбивав маленькими частками невпинний рух часу, ожив, став чимсь рухливим та хвилюючим, виявляючи пережите минуле, і сподівання майбутнього.

Діти вирости, роз'їхались. Стало якось незвично тихо, порожньо. Особливо це відчувала мати, що присвятила все своє життя дітям, не поставивши собі якоїсь іншої мети. Їй нічим було цю прогалину заповнити, і вона думкою своєю все оглядалась на ті часи,

коли в їхній хаті лунали молоді голоси. За старою звичкою підійде час від часу до календаря: німий він. Ніяких позначок. Все чітко там і правильно розгалужено, а душі немає. Немає життя, тепла, інтимності.

І ось приходить лист від єдиної доні, і приносить радість. Чоловік її виїздить на морські маневри. Вона не хоче залишатись насамоті, приїде на цей час до батьків.

Перед тим, як лягати спати, мати підходить до календаря й викреслює сьогоднішню дату, радіючи, що минув день і вона ближче до зустрічі. І так щовечора, з щасливою усмішкою, з насолодою перекреслювала дні, аж поки не діждалася своєї дитини. Упивалась щастям, а дні, як на те, минали швидко, тікали... І щоближче до розлуки, то більше журилася мати. Однієї сумної хвилини, мимоволі, за старою звичкою, підійшла до календаря, глянула... і скам'яніла. Хтось акуратно викреслював усі дні один за одним.

— Що це? Хто? — Не могла збагнути. — Хто втручається в її особисте життя? Хто наслідуються викреслювати ці, насичені щастям, дні? Невже доня?

День минає. Спадає ніч. Десь на вежі вибиває дванадцятую годину. Молода, гарна жінка, ніжна як пелюстки яблуневого квіту, крадькома підходить до календаря. В руці у неї олівець...

## ВІІ

*To Joseph H. Krug, M. D.*

Не хотіла, щоб люди догадувались про її розпач, вороги раділи, а друзі своїм співчуттям торкалися її рани. Не хотіла свого горя виявляти та не сила була їй себе стримати: сльози так і лилися, зрошуючи обличчя за найменшої згадки.

Ні, так не повинно бути! Щоб кожний знав, як вона страждає? — Заховати цей біль од усіх! Горе належить лише їй. А де ж сили взяти, щоб углибині тримати?

На поверхні вода спокійна, привітна, що ковають безодні, ніхто не знає. Про людей — байдужість. Горе ж там, куди не сягне людське око.

Намагалась приховати біль, дбаючи про свою зовнішність. Мала смак, і завжди стежила за собою, і це надавало всій її постаті м'якості та жіночності. Як і раніш, ходила до перукарні, гарно вбиралась. Та сліз не могла спинити. Як не стримувала себе, вони вибухали несподівано й лилися без упину.

І ось майнула думка. Вона вкопилась за неї. Здавалося це — єдиний рятунок.

У перукаря сказала:

— Підфарбуйте мені вії.

Той здивувався:

Темні вії так виразно облямовували ясні сірі очі.  
Перепитав.

— Мені хочеться... і зробіть так, щоб фарба лежала густо, як для сцени.

— Як для сцени? Це буде важко, бо в таких випадках накладають багато.

— Мені якраз хочеться відчувати, весь час пам'ятати, що мої вії підфарбовані.

— Ми маємо тепер таку фарбу, що ні дощ, ані сніг не змиють.

— Масте іншу? Ту, що легко змиває вода?

— Маємо й таку.

— То наложить її.

— Фарба лягла на вії. Вони важкі, пухнаті.

Сіроока жінка пригадує:

Темним струмочком покотилась одного разу сльоза, коли її приятелька заплакала.

У неї ж цього не буде. Вона пам'ятатиме. Горе взято в рамки.

## ДЖІММІ

У кухні готували качки, і, не зважаючи на всю пересторогу, запах підсмаженої шкірки розпливався скрізь, аж до віддалених кімнат. Булькотіла підлива, витоплюючись, тихенько шкварчав товщ, до запаху смаженого домішувався ще аромат печених яблук. Все це лоскотало, викликало апетит.

Джіммі — неспокійний, збуджений. Його неможливо було вигнати з кухні. Він стежив за кожним рухом присутніх, втягав у себе подразливі пахощі, очі його благали: хоч крихту шкірочки!

Дожидали гостей, готувались зустріти їх якнайкраще. Господиня хвилювалась, і її нервовий стан передавався іншим. У кухні було гаряче, метушливо. Те, чого потребували, не потрапляло відразу під руку, зате непотрібне чогось завжди було на дорозі. А тут ще Джіммі під ногами...

Витягли з печі дві розкішних брунатно-червоних качки. Поставили на столі, щоб прокололи. А в піч ще засунули качки.

Хоч Джіммі й був добре вихований, він не міг себе стримати. Почав виявляти себе вголос.

— Хіба він голодний, що так просить?

— Джіммі, будь гарним хлопцем!

Та цього разу Джіммі збунтувався. Він не хотів бути гарним... він хотів качки.

Почав наполягати.

Господиня сказала наймичці:

— Зваріть яйце та дайте йому, нехай відчепиться.

Коли дали йому тверде яйце, Джіммі не скотів його ввіймати. Воно впало на підлогу.

— Джіммі, — розгнівалась господиня, — що це? Не кожна людина має змогу їсти яйця. Ох, ти — невдячний! Поганий хлопець!

Джіммі, ніби соромлячись, схилив свою голову мало не до підлоги, і знизу виразно зиркнув на господиню, мов хотів сказати:

— Досить вже цього, у мене свої бажання... не хочу їсти яєць...

Потім завагався, і, злісно дивлячись убік, проковтнув яйце.

— Добрий хлопець!

Джіммі не реагував на це, не оглядаючись пішов із кухні, як побитий. Він знову здав свої позиції... Йому було прикро й соромно. Він програв... через оце почуття обов'язкової вдячності, вдячності з увічливості.

З погляду добробуту він мав усе, що входило в регламент пристойного життя. У нього було власне маленьке ліжко з пуховою перинкою. Для нього купували спеціальні консерви та бісквіти, під час дощу та снігу, перед тим як виводити на прогулянку, його вкривали попоною. Коли вертався, йому мили лапки. За ним стежили, купали, він був чистенький, його шерстка аж виблискувала. У межах розкішної великої квартири, він міг скрізь рухатись. Йому не забороняли лежати на коштовних килимах, і де б він не з'являвся, йому всміхались, вітали, пестили. Він знав усі правила увічливості, і, коли хтось жартівливо простягав руку, щоб потиснути лапку, він відповідав на це — за всіма правилами увічливості й собачої щирості — лизав руку.

Дозволене й недозволене було точно розмежоване. Перейти встановлені межі він ніяк не міг. Як він не

житрував іноді зробити потай те, що йому заборонялось, його завжди ловили на гарячому вчинку. Потім довго з ним розмовляли, докоряли, підкреслюючи, що він має більше, як можна мріяти, що він невдячний, недобре вихований.

Ось і тепер, смажать качок. Люди будуть їсти їх, а йому навіть рештків не дадуть. Яка б це була насолода гризти кістку, добратися до мозку, упиватись ароматом. Він би робив це акуратно, в кухні. Він дуже добре знає, що не можна тягати її по всій квартирі. Сьогодні знову викидатимуть кості та гарні кусні м'яса на смітник, а йому не дадуть, хоча б він і довго стояв на задніх лапках і служив, як це інколи робив.

Йому купили велику кість у крамниці, де можна знайти все потрібне для вихованих песиків. Ця кістка — чиста, біла, аж виблискує. Її, як іграшку, можна тягати по всій квартирі, її можна залишити на килимі або кинути на дорозі, і ніхто не поскаржиться, навіть, коли об неї спіткнеться. Є в нього й гарненький мяч, що його купили в тій самій крамниці, з дзвіночком всередині. Він мусить бути щасливий... Хіба всі діти мають такі м'ячі?

До того, як його принесли в це розкішне помешкання, він жив зовсім інакше. Все було так просто й гарно! Коли він прибігав у кухню, його завжди пригощали, а як він тіпився, коли йому давали кістку... справжню, з лоскотливим запахом. Яка то була насолода! Він бавився годинами. Ніхто не змушував його ковтати яйця. Він був чистенький, вихований, але вихований на волі, без отих численних перегородок. Його любили, і за це не вимагали від нього жертв. Потім його віддали „у гарні руки“, і він уже ніколи не бачив своїх старих друзів, з якими почував себе так вільно. Його пестили нові люди, і він звик до них.



Не був самотній, мав більше ніж захист, — комфорт, що раніш і уяви про нього не мав.

Лише пізніше зрозумів, як цими розкопами він був облутаний та зв'язаний. Мусив увесь час вдячність відчувати, ввічливим бути, покірним.

— Вирватись? Як? Куди? А що там, поза цим за-тишком, теплом, забезпеченістю?

Часом здавалось, що він ось-ось вибухне, та вихованість стримувала його. Так минала молодість, наближалась старість. Йому вже не хотілося бавитись м'ячем та тягати кість із кімнати в кімнату, як колись. Та він це робив з обов'язку, з увічливости, щоб догодити господарям та мати репутацію гарного хлопця.

## РАНКОН НА СТАНЦІ

... *Jouir de la foule est un art\**)

Charles Baudelaire

Очікуючи о шостій годині ранку на поїзд підземної залізниці, я побачила здалеку двох чоловіків, що досить жваво розмовляли, ніби в чомусь переконували одне одного.

Для цієї ранкової години то було незвичайно. На цю пору дехто дрімає, інші одчайдушно змагаються, щоб не змружити очі та не заснути. Отож, звичайно, панує мовчанка. Втоmlені, що доводиться так рано прокидатись, не відчуваючи тієї бадьорости, яку дає тривалий сон, ці люди вирушають до місць своєї праці знехотя, напівсонні. Метупня величезного міста ще не розбуркала їх.

Оця, досить голосна, розмова, де відчувались нотки тривоги, умовляння й підбадьорення в одного співбесідника та запевнення в іншого, звертала, серед пануючої тиші, мою увагу. Слова розмови не долітали до мене, отож зір намагався вловити гру їхніх облич, найменші рухи тіла.

Я залюбки спостерігаю натовп, і, часом, вираз обличчя, інтонація, рухи людей відбивають у моїй уяві їхні образи.

Цікавість, та цікавість, що хоче розв'язати якусь

---

\*) ... Втішатись натовпом — мистецтво.  
Шарль Бодлер

психологічну проблему, опанувала мене. Вдивляюся, жадібно ловлю все, що може виявити їхні почуття, дати якийсь натяк...

Один з них — вродливий молодий моряк у білому вбранні, років сімнадцяти.

А хто цей старший чоловік, що ніби переконує його, чомусь тривожиться за нього. Намагається бути суворим, і раптом... усміхається. Теж гарний на вроду й, навіть, кращий за молодого. Має клясичні риси обличчя. Ставний, йому може сорок, або трохи більше. Час ще не поклав на нього своїх позначок. Відповідно до віку, він кремезніший за молодого, і в цьому мужність і своєрідна краса. Може то його батько?

Молодий слухає, хитає головою, ніби притакуючи, щось обіцяючи, і... раптом нестримна усмішка милого напівдитячого обличчя.

Ні, це не ділова розмова, не сварка викликала це пожвавлення, і не спогади нічних пригод. У взаєминах відчувалось якесь тепло. Що з'єднало цих двох чоловіків на світанку на станції підземки?

Там, де вони сиділи, не було більше місця. Це та пора, коли майже на кожній лаві ще спить якийсь безпричальний, що йому часто-густо станція править за нічний притулок. Так було й тут. Отож не можна було підійти, і розгадати те, що мене зацікавило.

Старший чоловік, що переконував молодого, дуже часто не міг витримати своєї ролі до кінця... і у відповідь на раптову згадку-усмішку молодого й собі сміявся... та, швидко опановуючи себе, вів розмову далі, зусиллям волі додержуючи поважності. То була лише гра в поважність, він не жив лише спогадами про молодість, а ще відчував її, реагуючи всією своєю істотою на те, що захоплює молодь.

І ось підходить льокальний поїзд, а на наступній зупинці треба пересісти на експрес.

Чоловіки підводяться, підходять до поїзду й молодий кидає:

— Все гаразд, чого ти турбуєшся, батьку!

— Тримайся! Збери свою волю... тобі ж треба своєчасно прийти...

Двері замкнулись, поїзд рушив.

Стрункий моряк сів проти мене. Очі в нього кольору морської води, а пухнаті вії надають замріяного вигляду. Сидить і весь час усміхається, згадуючи щось...

На наступній зупинці виходимо, виходить і моряк. Треба очікувати на експрес. Це триває деякий час.

Дні гарячі, на станції задуха, що розморює людей. По середині платформи вузька висока урна для прочитаних часописів. Як стояв біля неї, обхопив руками, і знову щасливо всміхається... Що згадував? Він був ще в такому віці, коли життєвий досвід не навчив його захищати свої щасливі переживання та ревниво охороняти їх від заздрощів інших... був по-дитячому щирий. Може йому здавалось, що то стан коханої дівчини?

Потім увійшов до вагона експреса, сів і все щасливо всміхався... аж поки сон не переміг його.

Коли я вийшла з вагона на своїй зупинці, він міцно спав.



## БЕЗПРИЧАЛЬНИЙ

*The people, yes.*  
Carl Sandburg

Гомін і рух величезного міста приголомшує спочатку навіть людину, що призвичаїлась до життя великих міст. Нова країна, нові звичаї, велика мережа автобусів та підземних залізниць, різні системи їх, сполучення, що здаються заплутаними для новоприбулих, незвичайний розподіл міста на захід і схід, все це ускладнює пересування.

Перші дні людина напружено стежить за своїм маршрутом, побоюючись помилитись. Мапи міста і шляхів сполучення тяжкі для розшифрування.

Рух такий, що немає часу міркувати, бо в натовпі навіть немає змоги перегортати сторінки довідників або розгортати мапу. Рятують зорова пам'ять, вбираючи все, що може стати в пригоді, коли навіть якась вітрина править за дороговказ, стверджує, що напрямок правильний. Коли ж людина збивається з путі, то все порушується, і те, що пам'ять тримає, вже скреслюється, або перекривається турботою знайти вірний шлях.

Так, вона помилилась... Мабуть не до того автобусу всіла. Вулиця не та, що вона нею вже кілька разів їздила. На зупинці висідає з автобусу, щоб довідатись у якому напрямі треба тепер рухатись, як виправити помилку неувважності. Перебігла до панелі, і до першого-ліпшого з запитанням.

Великі блакитні очі п'яниці широко розкрились, ніби він не вірив, що запитання було до нього. Алкоголь поставив бар'єр між ним та іншими, що зовнішньо від нього дуже відзначались, і, здебільшого, пишались своєю доброчесністю, — мали на неї право за умовністю.

Суспільство не дивилось поблажливо на їхній наліг, і не цікавилось причинами, які штовхнули їх на це. Порядним людям не було часу до тяжких переживань інших. Осудити й відштовхнути легше, ніж звернути увагу, вдивитись, зрозуміти, дружньо підійти, дати ту крихту любови, що часом може людину врятувати. Звичайно, до нього звертались такі ж розхристані, як і він, люди з припухлими червоними повіками, з кольором обличчя властивим тим, що надуживають алкоголью. І раптом — жінка. Така ніжна...

Коли зрозуміла, інстинктивно віджилилась, та враз вхопила в очах п'яниці здивування, що раптом набувало виразу своєї вартости, придатности до чогось, свідомости своєї гідности...

Що це було? Спогад про минуле? Чи виблиск надії на майбутнє?

Не могла й не хотіла вбити цього почуття в нього. Стримала себе, знову запитала.

Людина, що була ще досить твереза, пояснила куди треба було йти, як їхати й де пересідати.

— Мені відома ця місцевість, я там колись працював і їздив туди.

І був десь далеко думками...

— Дякую, ви мені дуже допомогли.

Відходячи подумала:

— Ця людина знала кращі дні...

Він довго дивився вслід стрункій жіночій постаті,

аж поки не загубилась вона серед натовпу, немов уносила вона з собою якийсь спогад.

Що розчавило його? Чого позбавила його доля? Яка кривда вразила його? Що він утратив? Чи може не знайшов того, чого шукав? Хто зрадив його? Що то за рана, що ніяк не загоїться? Може тепла він потребує як рослина, що без сонця не може широко розгорнути своє листя та сил для життя набрати?

## СПОКИИ ВІЧНОСТИ ПРИЙШОВ ДО НЬОГО

*Man's life? A candle in the wind...\*)*

Carl Sandburg

*Тріпочуть під вітром  
короткі обривки життя*

Ліна Костенко

Ледве починало сіріти, темрява повільно розпливалася, провіщаючи світанок. Коли сірина розповзлась над містом, темною силуетою позначилась будова церкви. В околиці панувала поранкова тиша, аж поки не залунали чийсь кроки. Хтось наближався в напрямі до храму.

Високий, стрункий чоловік піднявся східцями, що вели до церкви, простягнув руку до дверей, та вони були ще замкнуті. Зійшов униз, молився.

Чому прийшов удосвіта до церкви? Просив чи дякував, чи шукав розради? Може то був день якихсь спогадів? За кого він прийшов помолитись? Чи хотів розкрити свою душу перед Богом? Може туга була нестерпна...

Вже розвиднілось, а людина все стояла не поворухнувшись, не оглядаючись, стиснувши руки. Ніщо не відволікало його уваги, ні відгомін кроків перших перехожих, ані безладні вигуки людей, що вертались додому на підпитку. Це була та зосередженість, що

---

\*) Життя людини? — Свічка на вітрі...  
Карл Сандбург



викреслює оточення, коли думка опановує людину, і звуки або явища зовнішнього світу не сягають її.

Не поворухнувся, коли хтось зойкнув за його спиною. Та гострий ніж глибоко встромився в тіло, звалив його на землю...

Якийсь чоловік кинувся за вбивцею, перехожі скупчилися біля вмираючого...

— Молодий, йому не більше як тридцять п'ять років, — сказала якась жінка, — прийшов помолитись, а знайшов смерть, загинув, мабуть, од руки божевільного...

— Хто його зна, — прошепотіла інша. — Може Бог почув його молитву, взяв до себе...

## БЕЗСОННЯ

*Le temps que l'an mesure n'est  
point mesure de nos jours.\*).*

Saint-John Perse

Чи ви знаєте, що таке безсоння?

День проходить швидше звука. Надходить вечір. Відчувається втома. Тіло, мозок, очі потребують відпочинку. Хочеться заснути. А стільки ще не зробленого, багато дечого не виконано... Це лякає... Перемагаю сон, і берусь знову до праці. Творчість розбуркала перевтому... Думка працює ясно, образи впливають чіткіше, неможливе здається можливим, таким приступним.

А час не спиняється, минає хутко, він безжалісний, до всього байдужий, формальний.

Поглядаю на годинник, і мене бере острах, — стрілка посувається так швидко... і ця свідомість нестерпна... Простягаю руку, ставлю годинник на стільник, що стоїть за спиною.

Пригадуються слова Бодлера: „Кожної хвилини нас розчавлює думка про час та відчуття його скороминучості. Є лише два засоби уникнути цього страхіття, забути про нього: втіха або праця. Втіха нас виснажує, праця зміцнює. Вибираймо! Щобільше ми

---

\*) Міра часу не є мірою наших днів.

Сен-Жон Перс

користуємось з одного з цих засобів, то більше нас відштовхує інший.”

Та згодом утома починає диктувати своє... приходять на згадку слова з індуської філософії: тіло — кінь, що на ньому ви їдете. Ви повинні добре з ним поводитись, дбати за нього, не мусите перевтомлювати його, інакше не повезе, не зможете творити, не буде витривалости для безнастанного напруження.

Пригадую, як розполохом застало мене запитання лікаря, чи досить я відпочиваю. Відпочинок? Я розгубилась... Здавалося він ужив слово, зміст якого був мені невідомий...

Лягаю й ніби засинаю... все сплітається якомсь, загойдує потроху свідомість, і раптом... мов блискавка, — думка, і так лячно її втратити, вона може ніколи вже не блимне... Схоплююся з ліжка — і до столу! Занотувала. Та сон розвіявся... Намагаюся заснути... Одна лише думка напочатку майнула, а ось цілий вихор їх, одна одну побиває.

І раптом — де коріння асоціації шукати — виникає несподівано давно забуте, десь у глибині підсвідомости роками приховане, — і владно входять у життя зо всією гостротою сучасности.

Намагаюся заспокоїтись, приборкати думки й почуття... викликаю в своїй уяві якісь рівномірні, спокійні рухи, гойдання, — у протилежність своїй схвильованості. Звертаюся до природи, щоб у її спокої знайти для себе втихомирення. Уявляю собі, як у степу коливається буйна трава, як спокійно й одноманітно набігають на берег морські хвилі в тихий лагідний день...

Проте якась настороженість, перечуленість до останньої межі. Чутно, як вії черкають о подушку.

Звучать слова Пруста: „Ми насолоджуємось чудовою музикою, прекрасними малюнками, тисячами ін-

телектуальних, витончених творів, та ми не уявляємо, що ці речі коштували тим, хто їх створив протягом безсонних ночей, у сльозах, з гарячковим сміхом, страждаючи від свербіжу, астми і, що гірше за все, страху смерті.”\*\*\*).

Намагаюсь заколисати себе... я на стежці. Обабіч тихенько шелестить тирса... і так дивно схиляється одна смуга до іншої, стеблини переплітаються, кудись пливуть... зникають і знову насуваються.

Сутеніє... і на темному виднокрузі Хтось креслить одну під одною три лінії темносиньої барви. Сприймаю це як імператив. Так, навчитись викреслювати свої враження, гальмувати енергію, що сягає свого zenіту опівночі...

Темно. Не бачу вже й трави, уловлюю лише шелестіння...

Мимоволі думаю про індусів, які, відпочиваючи, вміють відкидати думки, почуття, турботи... І тихенько промовляю: Pradhān Shakti, Pradhān Shakti...\*\*\*)

---

\*\*\*) Пруст хворів на астму, і все боявся вмерти, не закінчивши своїх творів.

\*\*\*) Вища Сила.



**СПОГАДИ**



*ДОБРЕ ЖИТИ З РОДИНОЮ*

**Т. Шевченко**





***МАТИ***







## МАТЕРИНСЬКІ ОЧІ

*За тобою завше будуть мандрувати  
Очі материнські...*

Василь Симоненко

Коли мати ввійшла до моєї кімнати, я перелякалась. Мені відразу кинулось у вічі, що її хутрянний коміречко був закривавлений.

— Що з тобою? — вирвалось у мене.

— Не турбуйся!.. Це мене в натовпі штовхнули, коли я всідала до трамваю. Я впала на брук. Мене підняли, хотіли викликати амбулянс, та я рішуче відмовилась. Ті харчі, що я тобі приготувала, довезла. Ніщо з кошика не випало. Зараз підогрію, ти мусиш з'їсти...

Я, виснажена після гарячки, була така квола, що не могла рухатись... Тіло моє немов було припшпилене до ліжка...

Та враз відскочили всі шпильки, я підвелась на ліжку, і суворо:

— Спочатку треба твою рану промити, перев'язати... Зніми блюзку... Дай мені, будь ласка, мою аптечку...

Офіційно, без слів, ніби в шпиталі, я проробила все, щоб спинити кров та запобігти інфекції.

Я знала:

Мамі було дуже болоче, та вона все витерпіла мовчки, стиснувши уста. Я забинтувала рану, мати

одягла вже мою блюзку, і все запевняла, що їй не болюче...

Я розуміла:

Вона не хотіла хвилювати мене, хвору...

Як тільки перев'язку закінчила, сили зрадили мене. Знову всім своїм тілом я була прикута до ліжка, і тепер уже мати ходила коло мене...

Мати, що все своє життя присвятила нам, дітям, і особливо журилася нашою долею, коли почалось лихоліття...

Пам'ятаю, як вона відповіла в той час одній жінці, що тужила за своїми дітьми, які були десь далеко:

„— Нехай би мої діти були ген-ген, хоч би й в Америці, аби я знала, що їм там добре...”

## ХЛІБ

У єдиний вільний день — неділю — я поїхала на головну пошту, біля вокзалу, щоб послати батькам пакуночок з хлібом.

То був ячмінний хліб, що його випікали в 1932 році, — гливкий, з різними домішками, часом з остюками. Через брак продуктів, хліб був основою харчування. Голод давався в знаки не лише по селах, а й по містах України...

Подаю у віконце свій пакунок, тримаю напоготові гаманець, очікуючи відповіді скільки коштуватиме пересилка.

Поптовик мацає з усіх боків пакунок:

— Не можна прийняти.

— Чому? — запитую я.

— Пакунки з хлібом заборонено.

Розпачлива, верталась я додому...

Думала про голодуючих батьків, які вдвох діставали лише  $\frac{3}{4}$  фунти хліба на день.

Пакунок з хлібом не можна було тримати до наступної неділі.

Знову збираю хліб.

Я мала змогу це робити, бо, як науковець, діставала два фунти на день. Та треба було знайти ще відповідні шматочки дикту, щоб замаскувати вміст пакунка.

Часом вертали й замасковані пакунки, бо не завжди щастило знайти дикт відповідного розміру, і тоді, під час перевірки, можна було промацати, крізь дбайливо зашитий у ряднинку пакунок, хліб.

Одного разу я вирішила сама відвезти хліб. Правду кажучи, мені хотілось і побачитись з батьками. Це не було далеко. П'ять годин їзди потягом. Хліб і дещо до хліба, довезла я добре.

Тривожно-хвилююча зустріч. Вдивляюсь в обличчя батьків, помічаю як вони за останній час змінилися. А вони дивляться на мене, і я чую:

— Як ти схудла!

— Я почувало себе добре...

Та це „добре” вийшло на зло, коли вночі у мене почалась гарячка. Довелося викликати лікаря, і вислати довідку про хворобу до місця праці. Температура тривала, і це хвилювало мене. Замість того, щоб допомогти батькам у скруті, я ускладнила їхнє життя, внесла стільки турбот.

Так минали дні, ночі, накопичуючись у тижні...

Я здавала собі справу, що організм, виснажений нестачею харчів, не міг перебороти хворобу. Тривала температура, і лікар остерігав мене, що в такому стані немає чого й думати про від'їзд.

Батьки зворушували мене своєю увагою, намагались розвіяти мій пригнічений настрій.

Гроші, що у мене були, — танули. Харчі, що їх можна було купити лише на чорному ринку, коштували неймовірно дорого...

Одного дня мати пішла з дому в якійсь справі, і її довго не було.

Другого дня ми мали на снідання оладки з білого борошна, смажені в олії.

Я нічого не запитала, тільки глянула на руки моєї матері: на пальці вже не було її золотої обручки.

Мати так берегла цю дорогоцінну пам'ятку... Та її теж поглинув „Торг'сін”.\*)

\*) „Торговля с іностранцями” (торгівля з іноземцями) — державні крамниці, де харчі можна було дістати лише в обмін на золото.



**БАТЬКО**







### З ОПОВІДАНЬ БАТЬКА

*В мене мов душа до всього зовнішнього  
зачинилася й нишпорить за чимсь у  
минушині, де він [батько] жив ще  
ясним і здоровим...*

О. Кобилянська

Мій батько мав дар слова. Залюбки розповідав нам, дітям, коротенькі епізоди. То були здебільшого спогади з нашого життя, якісь випадки, що викликали думки або здивовання. Коли його розповідь відбивала наші, дитячі, пригоди, то все було оповито легким гумором, так властивим йому.

Хоч і як він був переобтяжений своєю фаховою працею, — навіть приносив додому в портфелі проекти, що він їх мав ствердити, — а все ж таки приділяв нам, дітям, багато уваги; мав міцні родинні почуття.

Пам'ять зберегла деякі з його оповідань, і мені хотілось би їх навести під тими ж заголовками, що їх дав колись батько.



## А ЯКЩО ГУСКА?

Коли батько переїхав працювати на завод, Оленці було краще, ніж у місті. Окремий будинок, де вони жили, оточений деревами, стояв у просторому дворі. Було де бігати, та вабив садок. Він був відокремлений, дверцята мали засувку: там були квіти, полуниці, малина, агрус...

— Хіба можна було пускати туди кури або гуску?

Уранці Оленка нетерпеливилась. Від неї вимагали, щоб вона поспідала до того, як бігти в садок. Через поспіх та нервування не могла їсти. Проковтне шматочок, а потім благальними очима на дорослих:

— Я піду... не хочеться їсти.

Привчали до порядку. Ранішня боротьба кінчалась перемогою батьків. По сніданні батько їхав на завод, а мати виходила з донечкою на ганок.

— Біжи у садок...

— А якщо гуска?

Мати всміхалась, пригадуючи, як одного разу, коли доня побігла у садок, гуска загелготіла й кинулась навздогін. Оленка в розпачі зиркнула на матір. Шлях додому був відрізаний: роздратована гуска загрозливо наступала, витягуючи свою довгу шию, гелготіла, сичала...

Рятуватись...

Тільки п'яти замигтіли, і дитинча опинилось за хвірткою. Мати підійшла до садка: обличчя в Оленки схвильоване, щічки зрошені слізьми:

— Чого вона напалась на мене?



*ОЛЕНКА*





Пригорнула дитину:

— Не страшна тобі тепер та гуска...

А сама подумала:

— Скільки в житті ще буде отаких „гусок” на шляху в моєї малої...

\*  
\*\*

## КОНИ НІБИ ЗНАЛИ

Перші роки, по закінченні технологічного інституту, мій батько працював на заводах Полтавщини. Кожне підвищення в роботі батька було пов'язане з переводом до іншого заводу, і переїзд на працю відбувався на перепряжних.

Спочатку від'їздили підводи, навантажені речами, а через деякий час вирушала родина в екіпажі, запряженому трійкою.

Так було й цього разу. Після хатньої метушні, що передувала від'їздові, приємно було нарешті сісти в екіпаж. То був перепочинок перед влаштуванням у новому місці.

Ледве кучер смикнув віжками, коні понеслися, як і належить добрій запряжці, і екіпаж без затримки прибув до маленького містечка, на станцію, де були підставні коні. Після кількогодінного сидіння в екіпажі, хотілось розім'ятись, і всі вийшли, щоб кілька хвилин порухатись. Тимчасом перепрягали коні.

Нова запряжка була не гірша за попередню. Кучер шарпнув за віжки, і коні рвонулись, полетіли. Та через годину, на перехресті вони раптом спинились, немов хотіли завернути вбік. Кучер смикає віжками, помахує батогом. Ніщо не допомагає. Коні стоять, як укопані.

Хвиськає батогом по конях:

— Ньо-о!

Що за таємнича зупинка? Коні не змучені, міцні, чому ж вони раптом стали?

Не хочуть рухатись!

Зустрічні селяни, свідки цього дивного явища, спиняли свої вози, підходили до коней, брали їх під вуздечку, намагаючись зрушити з місця. І тоді кучер хльоскав батогами по конях.

Та все дарма.

Кучерові довелося відпрягти коні, вертатись з ними до станції, і привести інших.

Нові коні рушили, і родина прибула до нового місця призначення з деяким запізненням.

Батько зійшов з екіпажу першим, щоб довідатись де саме міститься призначене для нього помешкання. Та в канцелярії заводу йому передали телеграму. Начальство просило вибачити, бо трапилась помилка. Його призначено не на цей завод, а на інший, на той, куди хотіли завернути коні.

\*

\*\*

## БАТЬКО ПРО СЕБЕ

Батько розповідав і про себе, як йому довелося з третьої класи реального училища вже заробляти собі на прожиття.

Він був дитиною, що народилась пізно. Сестри його на той час були одружені й мали дітей. І якось так трапилось, що, коли він втратив батьків, залишився без опіки й без будьяких засобів до існування.

Два маєтки батьків дістались у посаг донькам. Чому ніхто з них не заопікувався малолітнім хлопчиком, мені — неясно.

Батько розповідав, що директор реального училища, довідавшись про його становище, викликав до себе, і сказав, що не треба журитись, бо він буде скеровувати до нього учнів, тих... лінивих, які потребуватимуть допомоги з математики.

Так почалось його самостійне життя, коли він став репетитором. Під час вакацій виїздив до якогось маєтку, де треба було „підганяти” з математики розпещеного, лінивого хлопця.

Реальне училище батько закінчив одним з перших і вступив до Харківського Технологічного Інституту, де дістав державну стипендію, і міг цілком віддатися навчанню. Влітку ж виїздив знову як репетитор.

За советського режиму, коли виникли технічні інститути дуже вузької спеціальности, мій батько часто говорив, маючи на увазі дореволюційний Харківський Технологічний Інститут:

— Чим тільки нам не забивали голову протягом п'яти років... і все в житті так пригодилось.

Мене завжди дивували витривалість у роботі, енергія й оптимізм мого батька, і це, певно, було в наслідок рано започаткованої боротьби за існування. І я була щаслива, діставши в спадщину подібні риси. То допомогло мені на тому нелегкому шляху, що довелося пройти.

\*  
\*\*

## ОСТАННЯ УСМІШКА

Крізь розбиті, склеєні віконні шибки, там, де ще лишилась скляна смужка, пробилось соняшне проміння, освітило кімнату, грайливо лягло на підлозі.

Батько всміхнувся цьому несподіваному гостеві. Більше як півроку він не бачив не тільки сонця, а й натаю на промінчик, або відблиску його.

Ми, утрьох, пережили осінь і зиму 1941-42 року в кухонці, а в травні перейшли до кімнати, де батько міг лежати на довгому зручному ліжку. Він уже кілька місяців не вставав, голод звалив його.

— Як гарно тут, промінчик завітав до нас, — промовив батько.

Так, після кухні, тут було „добре”. Там батьки лежали на коротенькому, для підлітка, ліжку, — не було місця для більшого біля внутрішньої стіни. А я примощувалась на малесенькій кушетці біля вікна. Тут же кожний мав ліжку.

Вода в кухні замерзала, бо плита не була пристосована для ogrівання, там були радіатори, що тепер нагадували якийсь надгробник...

А травень місяць уможлиблював життя в великій кімнаті, що не опалювалась...

Мені мало доводилось бути з батьками...

Кожного ранку турбота: де розжитись на склянку чи дві житнього зерна...

Весною, досить далеко за містом, я обробляла пшавочок городу, маючи наївну думку, що мені ж по-

щастять зібрати врожай; не гадалось, що його викрадуть. Отже прибігала додому ввечері.

Часом, коли була в кухні, до мене долітали уривки розмов батьків.

Мати все дивувалась:

— Як ти можеш пам'ятати все це?

А я, на жаль, ніколи не мала змоги прислухатись до спогадів мого батька саме тоді, коли в його пам'яті особливо чітко впливали образи минулого...

Господарювання за тих умов поглинало весь час, — від світання до смеркання. До смеркання лише тому, що не було чим світити. Не було ради. Питання, — вижити чи загинути.

Батько усвідомлював, що він закінчує свій земний шлях, і ставився до цього спокійно. Навіть, колись, у розмові зо мною, сказав:

— Добре, що ми живемо близько кладовища, — ніби підкреслюючи, що доходить усе до призначеної межі.

Життєвий шлях у нього був прямий, а, мабуть, тому й кінець його якийсь просвітлений. Згадував минуле, ділився спогадами, а останні дні перед смертю більше мовчав, заглиблений у себе.

Одного дня, коли я прийшла з міста, і, як завжди, підбігла до батьківського ліжка, він ще дихав, а очі були заплющені, на моє запитання не реагував.

— Тату, тату, — кликала я.

Все голосніше:

— Тату, тату, тату...

І, мабуть, у цьому тривожному, сповненому невимовної туги крикові, відчув він усю силу моєї прив'язаності до нього, розмружив очі й усміхнувся, усміхнувся в останній раз.

\*\*





**ОЛЬГА ІЛЛІВНА РУДИНСЬКА**







Ольга Іллівна Рудинська — донька о. І. Ракшевського — народилась у селі на Слобожанщині в червні 1852 року. В шістнадцять років, після закінчення епархіяльної школи в Харкові, одружилась. Чоловік її, як і батько, теж був священником і мав парафію Михайлівської церкви в Харкові.

о. Андрій Рудинський мав широкі знайомства в університетських колах, був також і світською людиною й користувався великою пошаною не лише серед своїх парафіян.

1868 рік був періодом розквіту Харківського Університету. Університетський статут 1863 року відбивав ліберальну течію; багато реакційних заходів попереднього часу було усунено. Роки 1863-1884 позначились в історії Харківського Університету створенням наукових товариств, що склалися не тільки з університетських професорів, але також із широких кіл науковців та громадських діячів.

Цей період розквіту прогресивних ідей поклав відбиток на все життя Ольги Іллівни. Зустрічі Ольги Іллівни з ліберальною професурою Харківського Університету допомогли молодій жінці остаточно виробити свій світогляд. Вона була передовою жінкою того часу, стежила за часописами й була в курсі подій у світі.

Ольга Іллівна Рудинська — моя бабуся, в якій часом гостювала, коли була в молодших класах гімназії, згадувала Миколу Федоровича Сумцова. То був відомий український громадський діяч, профе-

сор Харківського Університету, — літературознавець, фольклорист, етнограф. З його ініціативи створено в Харкові Товариство допомоги бідним учням Харківської 2-ої гімназії. Одночасно він чимало зробив і в справі допомоги потребуючим студентам.

Серед професури Харківського Університету були й обдаровані мистці. Вони давали концерти, щоб зібрати гроші для тих студентів, які не мали змоги платити за навчання. Такі концерти відбувались при вщерть переповнених залах.

Ольга Іллівна не стояла осторонь такого важливого питання, як освіта дітей незаможних батьків, і вона протягом усього свого життя брала участь у роботі допомогових комітетів. Вона мала велике серце, і не знала втоми, відвідуючи тих, хто потребував її співчуття, або матеріальної допомоги. Люди приходили до неї, шукаючи поради й помочі.

Ольга Іллівна мала четверо дітей, вела господарство, і життя її не було легким. Чоловік її помер молодим, коли йому було всього сорок років. Вона залишилась з донькою й трьома синами, що розпочали навчання в гімназії. Донька — моя мати — на той час вже була одружена. Вона встигла здобути добру освіту. Закінчила Харківську гімназію, дістала музичну освіту, і розвивала свої здібності в галузі малювання.

А трьом хлопцям треба було дати раду. Ольга Іллівна не розгубилась, хоч і залишилась без певних засобів до життя. Тому вона вступила на курси професійної школи Ілляшевич в Харкові, на відділ шиття. На її здібності звернули увагу, і, по закінченні курсу, її там залишили як викладача. Так почалось її заробітчанське життя, боротьба за те, щоб вивести в люди синів.

Вона й далі цікавилась громадським життям, сте-

жила за часописами. Маючи зв'язки в громадських колах, допомагала здобувати стипендії незаможним українцям.

Смерть чоловіка не була єдиним тяжким горем в її житті. Їй судилося втратити трьох внуків, — дітей доньки. Першу дитину назвали на її честь — Ольгою. А тому, що чоловік доньки був Ілля, — це мала бути в третьому поколінні знову Ольга Іллівна. То була красуня дівчинка, міцна, сповнена життя, та її уніс менінгіт. Після втрати першої внучки, Ольга Іллівна перенесла своє почуття на другу дитину, що з'явилась на світ пізніше, — на автора цих рядків.

І весь час, з дитинства й до смерти бабусі, тривав між нами міцний зв'язок. Це не було лише родинною близькістю, а й духовною, коли відчуження й думки могли передаватись без слів, незалежно від віддалі.

Я мала гарне культурне оточення в дитинстві. Мати передала мені здібності до малювання, батько — пристрасть до книги, а бабуся, — дорогоцінні скарби слова. Скарби слова української мови, що жились соками народними...

Свою мову моя бабуся рясно пересипала приказками, прислів'ями, примовками. То було якесь невичерпне джерело...

Від кого вона запозичила це? Хто плекав таку барвисту мову? Батьки чи діди? Чи переходило з роду в рід? Мала якийсь дивний дар слова...

Була то жінка міцної волі, і дуже стримана. Я ніколи не чула, щоб вона колись гнівалась або підвищувала свій голос. Вміла мовчати в відповідь на вибухи інших, і переживала все в собі. Ніколи не скаржилась. Була, мабуть, досить міцною, щоб бути самотньою.

Змалечку чула я її гарну українську мову, що рясніла приказками, і якось непомітно вбирала все це.

Напочатку, то була мова зрозуміла для дитячого світо-сприймання, — конкретні, наочні, яскраві приказки з оточення навколишнього, а щодалі, світ поширювався.

То був дивний скарб бабусі — Ольги Іллівни, і, на жаль, і залишився лише її власністю...

Молодість поспішає своїм шляхом... Тоді мені й на думку не спадало, — записувати ті приказкові вислови...

Пізніше не раз доводилось мені чути раптом, серед розмови:

— Де ви це чули?

— Хто казав так?

Такі запитання переносили мене в минуле, таке любе й дороге... і що, на жаль, не тривало довго...

До того ж, я і бабуся не жили в одному місті, і щодалі, то зустрічі мали уривчастий характер, а темп життя робив своє...

Весною 1918 року до мене долинула вістка, що моя бабуся дуже тяжко захворіла. Її сини просили мене приїхати.

Це був період, коли в Україні господарювали німці. Не було тоді навіть регулярного залізничного сполучення.

Я прийшла на вокзал, шукаючи можливості доїхати до Харкова, будьяким, навіть товарним, поїздом.

Вігала, розпитувала, і довідалась, що є поїзд, який їде до Харкова.

Починаю благати, щоб узяли мене, показую листа... Сльози навертаються на очі...

Мені відповідають:

— Не можна вас узяти, це ж поїзд з вибуховими речовинами...

— Я не боюся, я згодна їхати й цим поїздом...



— Ми не можемо вас узяти!

Не відходжу від поїзда, біля кожного вагона намагались пробитись усередину.

В ці тривожні хвилини, пригадую слова мого батька:

„У житті немає нічого неможливого, якщо людина дуже хоче”.

Кінчилось тим, що я таки поїхала цим поїздом до Харкова...

Пробула там кілька тижнів, і, на щастя, бабусі стало краще.

Удруге мене викликали на початку серпня місяця. І тоді я вже не відходила від ліжка моєї бабусі, аж поки вона не покинула нас навіки в день Успіння.

У день похорону прийшло віддати останню шану багато людей. Нас здивувало, що, серед родичів та знайомих, було чимало зовсім незаних нам людей.

— Хто ці люди?

Це були ті українці, що їм бабуся колись допомогла здобути освіту. Вони теж проводжали її в останню путь.

1. 1. 1. 1. 1.

1.

1. 1. 1.

1.

1.

1.

## ЗУСТРІЧ

(1933 р.)

*Пам'яті мого чоловіка й друга*

— Знову хтось стукає!

— Відчини, Галинко, я ж бо не маю часу. Ще не вбрався, а о десятій мушу бути в оперовому театрі. Сьогодні ж я читаю „Методи виховання актора”. Ти ж знаєш, як я сам цією темою захоплююся...

— Я теж поспішаю... А втім немає чого відчиняти. Це ті, голодні, просять. На Клочківській їх більше, як десь... Це хтось із них стукає, а у нас тепер і шматка хліба в хаті немає. Вчора все підбрала, бо мамі на село пакунок надіслала. Уже кілька їй надіслала, а від неї ані слова. Тяжко на душі, лячно якось...

Стук повторився, тихий та наполегливий.

— У нас є шматочок хліба, треба відчинити. Я не все з'їв, що ти мені залишила, не хотілось якось...

— Толю, знову ти на хитрощі вдаєшся! Дивись, як схуд! Жажливий вигляд...

— Який би вигляд я не мав, та не лізе мені той шматок, коли бачу отих усіх селян наших опухлих... Ідеш на роботу, а обабіч простятнуті руки тих, що з голоду вмирають... Це ж — наша совість!

— Я часто тепер, Галинко, згадую нашу першу зустріч і думаю, якби не твій голос та не той випадок, що бригада нашого драматичного інституту поїхала на село шукати свіжі голоси, то й тебе, певно, не минула б оця лиха доля. І так же трапилось, що якраз

залунав твій спів, коли ми повз вашу хату проходили... Пригадую, як усіх голос твій причарував. Наш керівник промовив схвильовано: ось воно невичерпне багатство народу нашого... А це, може, така ж талановита дівчина прийшла шукати порятунку до міста... і мусить загинути! О, кляті роки! Невже там, по тім боці, нічого про наше лихо не знають...

— Не хвилюйся, я відчиню! Якщо є хліб, я відчиню!

Побігла, відсунула засувку.

На порозі стояла немолода вже жінка в селянському вбранні, з опухлим від голоду обличчям. Зім'яти хустки її, подерте вбрання, стоптане взуття, все це свідчило про безпритульність, про довгі мандри, важкий шлях, що його довелось пройти. Жінка зробила кілька кроків, непрохана ввійшла до хати, дивлячись то на чоловіка, то на його дружину, ніби очікуючи на щось. Вуста воружнулись, немов хотіла щось сказати, та знову стиснула їх. Промовляли лише очі, великі сірі очі, сповнені невимовної туги, надлюдських страждань.

Галина дивилась на жінку. Щось було в ній таке, що притягало її увагу. Ніби вона когось нагадувала... А втім, усі ці опухлі селянки якось одна на одну скидались... Оцей вираз без вини й жалю замучених, на смерть приречених, він у всіх був однаковий. То був отой ступінь розпачу, що межує з байдужістю.

Дістала з шухляди шматок хліба й, наблизившись до жінки, промовила:

— Ось вам хліб... на жаль, більше в нас немає. Не пропоную вам чаю, бо ми не маємо вже часу, мусимо до праці йти та нашу хату замкнути. Вибачте. Хтось ще подасть вам, пригостить...

Тримаючи хліб, що його покладено їй у руки, жінка не ворожнулась, стояла мовчки, як укопана, тільки

запалені, порепані вуста знову розкрились, мов щось промовити хотіла. Дихала важко, щось їй груди стискувало, не сила вже їй свій біль вилити. А очі, як уп'яла в молоду, струнку жінку, то й відірвати вже не могла.

Галина нетерпеливилась. Впустила, дала все, що мала сьогодні, і ось сталася така затримка. Жінка стоїть, немов не збирається йти, мовчить, розгублено дивиться на неї, щось має на думці... Не може ж вона виштовхати її, оцю нещасну, від голоду опухлу... Ось так і відчини двері! А тепер вони обоє спізняться на роботу. Ця бідна жінка, певно, вже в такому стані, що тяжко їй щось наздогад закинути... Голод уже запаморочив розсуд, вона ніби вже не належить до цього світу. Що зробиш? Взяти за руку та вивести з хати? Ні, вона не може, вона навіть не наслідуються сказати їй голосно, щоб вона пішла з хати. Це ж стара жінка... вона, певно, одного віку з її матір'ю.

Глянула на Анатолія, мов шукаючи поради в нього, і зрозуміла, що він украй зворушений, розгублений, не думає вже про методи виховання актора, а про страшну кару, що насунулась на непокірливе владі українське селянство. І, коли він бував у такому стані, її охоплювала тривога за нього, бо тоді він не міг володіти собою, забував про оточення, і з його вуст злітали слова, що могли згубити його. Становище й так було непевне, відтоді як НКВД замордувало його батька...

Тривога за чоловіка продиктувала їй рішучість. Так! Вона обережненько спровадить цю жінку до дверей. Потім піде разом з Анатолієм до театру, дорогою намагатиметься відхилити в якийсь інший бік його думки, щоб він міг заспокоїтись, доки дійде до Римарської вулиці. Вдача у нього лагідна, він любить свою Галинку, і легко підпадає її впливам. Вона, непомітно для нього, протипоставить жорстокий дійснос-

ті свою турботу, ніжність, зогріє його... Так уже  
бувало...

Повернулась до селянки, а та:

— Та я... та я ж...

І раптом рясні сльози покотились у старої з очей.

— Мамо! — Зойком страшної розпуки пролунало  
по хаті.

До ніг кинулась, обгортаючи їх, цілуючи, гіркими  
слізьми обмиваючи край подертого селянського  
вбрання...



## З М І С Т

### ПОВІСТЬ:

Коли орбіти схрещуються .....	11
-------------------------------	----

### ЕТЮДИ:

Світло й тіні .....	133
Крутою дорогою .....	136
Розчарування .....	138
Зелене світло .....	140
Прощання з матір'ю .....	143
Добре, що є кому шкодити .....	147
Календар .....	152
Вії .....	154
Джінми .....	156
Ранком на станції .....	160
Безпричальний .....	163
Спокій вічності прийшов до нього .....	166
Безсоння .....	168

### СПОГАДИ:

#### МАТИ

Материнські очі .....	177
Хліб .....	179

#### БАТЬКО

З оповідань батька .....	183
А якщо гуска? .....	184

#### ОЛЕНКА

Коні ніби знали .....	186
Батько про себе .....	188
Остання усмішка .....	190

ОЛЬГА ІЛІВНА РУДИНСЬКА .....	193
------------------------------	-----

ЗУСТРІЧ (1933 р.) .....	201
-------------------------	-----

#### П'ять ілюстрацій





*Щиро дякую Юрієві Тамарському  
за поради композиційного характеру*

**PRINTED BY EAST SIDE PRESS 166 FIRST AVENUE  
NEW YORK, N. Y. 10009**

*Цієї ж авторки  
„Море життєйське” — повість*

59  
NSH